

Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα

Κ. Τσουκαλάς*

Η αντιμετώπιση του σύγχρονου κράτους επηρεάζεται, αναπόφευκτα ίσως, από μιάν εγγενή αντίφαση που είναι δύσκολο να ξεπεραστεί. Λειτουργώντας ως ενσάρκωση, έκφραση και όργανο του «γενικού συμφέροντος» ή συμφερόντων της «άρχουσας τάξης» (ανάλογα με την οπτική γωνιά που επιλέγεται) και όντας ταυτόχρονα και υλικός μηχανισμός επανδρωμένος με συγκεκριμένα άτομα-φορείς ιδιωτικών στάσεων, βλέψεων και συμφερόντων, ο λεγόμενος «δημόσιος τομέας» εμφανίζεται εξ ορισμού και συγχρόνως ως μία οντότητα καθολική και αφηρημένη και ως ένα δίκτυο μηχανισμών πεπερασμένων και συγκεκριμένων. Ίσως γι' αυτό άλλωστε και να αντιστέκεται με τόση επιμονή στις αναλυτικές προσπάθειες που κατατείνουν στην ανάλυση του σφαιρικού κοινωνικού του ρόλου. Στο μέτρο που η δημόσια υπηρεσία δεν υλοποιείται αποκλειστικά ως χώρος άσκησης άμισθων και καθαρά «τιμητικών» λειτουργημάτων που να επανδρώνονται περιοριστικά από εκείνους και μόνο που μπορούν να αντλούν αλλού τα υλικά μέσα της επιβιώσής τους,¹ ο κρατικός μηχανισμός αρθρώνεται με την υπόλοιπη κοινωνία με τη διπλή ιδιότητα του εξ ορισμού «εξωτερικού» ως προς την κοινωνία ρυθμιστή, επιδιαιτητή, προγραμ-

1. Μια τέτοια αντιμετώπιση πρυτάνευε π.χ. στα ανώτατα κλιμάκια της κρατικής ιεραρχίας στην προβικτωριανή και βικτωριανή Αγγλία.

* Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ματιστή ή ενσαρκωτή του εμφανιζομένου ως συλλογικού συμφέροντος και του εξ ορισμού «εσωτερικού» και εντασσομένου στην κοινωνία καταναλωτή, εργοδότη και επιμεριστή συγκεκριμένων πόρων σε συγκεκριμένους ανθρώπους. Όπως παρατηρούσε ήδη ο Hegel, το πολιτικό είναι ταυτόχρονα μέσα στην κοινωνία και πάνω απ' αυτήν. Με άλλα λόγια, το καπιταλιστικό Κράτος, και μάλιστα οποιοδήποτε καπιταλιστικό Κράτος, ενώ από τη μια μεριά εγγυάται, ρυθμίζει και προγραμματίζει την καθολική αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και των κυρίαρχων μορφών απόσπασης και διανομής του πλεονάσματος που υλοποιούνται στη σφαίρα της αγοράς, από την άλλη μεριά, και ακριβώς στο πλαίσιο της λειτουργίας του αυτής, αποσπά και επιμερίζει ευθέως και ιδίω ονόματι ένα μέρος από το πλεόνασμα αυτό, επινέμοντάς το σε συγκεκριμένους κοινωνικούς φορείς που λειτουργούν άμεσα ή έμμεσα υπό την αιγίδα του, ή υπό την προστασία του.

Ο δισυπόστατος αυτός χαρακτήρας του Κράτους είναι βέβαια προφανής. Αλλά, η παραδοσιακή εμμονή στη «δημόσια» εξωτερική του υπόσταση που συνδέεται με τη δόμηση της συμβολικής ταυτότητας του συνολικού κοινωνικού χώρου στο πλαίσιο μιας γενικευμένης κοινωνικής ανάγκης πρόταξης της ιδεολογίας του γενικού συμφέροντος είναι χαρακτηριστική. Οροθετώντας την εθνική κοινωνία, το Κράτος δεν συγκροτεί μόνο μια δεδομένη κοινωνικοπολιτική και οικονομική ενότητα. Ταυτόχρονα, την κρυσταλλώνει και συμβολικά οικοδομώντας μια σταθερή και περιφραγμένη «αποκλειστική» ιδεολογική οντότητα, σε αναφορά προς την οποία δομούνται και προβάλλονται οι εναργέστερες φαντασιακές μορφές της «ταύτισης» με ένα κοινωνικό σύνολο. Περισσότερο λοιπόν και από τους άλλους θεσμούς, το Κράτος, ενώ συγκροτείται συμβολικά με αφητηρία τον εμφανιζόμενο καθολικό λόγο ύπαρξής του, στην πραγματικότητα λειτουργεί κοινωνικά έξω και ως ένα βαθμό ανεξάρτητα απ' αυτόν.² Ο κυρίαρχος λόγος που νοηματούχει τους θεσμούς, δεν μπορεί παρά πολύ δύσκολα να καλύψει το σύνολο της υλικής τους πραγματικότητας ή να λειτουργήσει «δευτεροβάθμια», αποστασιοποιούμενος από την παγκοινή ιδεολογική διάσταση της ίδιας του της κοινωνικής παρουσίας. Τό «νοητικό» υπόλοιπο³ της λέξης «Κράτος», που παραμένει ακόμα αμορφοποίητο και κρυμμένο, είναι έτσι χαρακτηριστικά ευρύ: δεδομένου ότι το Κράτος είναι η κατεξοχήν έκφραση της μαγικής και

2. Jacques Chevalier, «Reflexions sur l'idéologie de l'intérêt général», έκδοση του Centre Universitaire de Recherches Administratives et Politiques de Picardie, *Variations autour de l'idéologie de l'intérêt général*, Vol. I, Paris, 1978, σελ. 37-38.

3. M. Foucault, *Les mots et les choses*, Paris, 1966 passim.

υπερ-λογικής «καθολικότητας» του κοινωνικού σώματος, οι συγκεκριμένες μορφές με τις οποίες εσωτερικοποιείται η «φύση» του υπόκεινται σε αναπόφευκτες εκλογικευτικές παραμορφώσεις.

Ανεξάρτητα όμως απ' αυτά, είναι αναμφίβολο ότι το Κράτος (και ο μηχανισμός του) είναι συνεχώς παρόν στην ίδια τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων, και όχι μόνο στην αναπαραγωγή τους.⁴ Η *θετικότητα* του Κράτους, που υπογραμμίζονταν από τον Πουλαντζά στα τελευταία του έργα, μπορεί να θεμελιώνεται βέβαια επάνω σε πολύ ευρύτερες αναλύσεις του οικονομικού και πολιτικού ρόλου του καπιταλιστικού κράτους. Ωστόσο, αυτή και μόνο η ύπαρξη των μεγάλων και πολυδιάστατων κρατικών μηχανισμών, που σε πολλές χώρες ελέγχουν, χειρίζονται και επινέμουν τον μισό εθνικό πλούτο δημιουργώντας έτσι συμφέροντα άμεσα συναρτημένα με την επιμεριστική αυτή λειτουργία, δείχνει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια αναγωγής του κοινωνικού ρόλου του Κράτους στις «εξωτερικές» συμβολικές ή «παρεμβατικές» λειτουργίες του, στο πλαίσιο μιας απόλυτης διάκρισης κοινωνίας και κράτους ως χωριστών επιπέδων, κινδυνεύει να είναι βαθύτατα αποπροσανατολιστική. Αν υπάρχει ένας κεντρικός και πανταχού παρών μηχανισμός που να οικειοποιείται και τυπικά το «καταραμένο μερίδιο»⁵ (το οικονομικό δηλαδή μερίδιο που εμφανίζεται σαν να «περισσεύει» και για το οποίο δίνονται οι κοινωνικοί αγώνες και που επιπλέον, ίσως, τους καθιστά και αναπόφευκτους), ο μηχανισμός αυτός είναι το Κράτος.⁶

Δεν είναι βέβαια δυνατόν να μπούμε στην ουσία των τεράστιων θεωρητικών προβλημάτων που τίθενται γύρω από το ζήτημα αυτό. Είναι όμως, νομίζω, σαφές ότι χωρίς την «πρόσμιξη» της ανάλυσης της *θετικότητας* του κρατικού ρόλου, που μας ξεμακρύνει από τις «καθαρές» και κρυστάλλινες παραδοσιακές αναλύσεις, παραμένουμε καθηλωμένοι σε εσφαλμένα και παρωχημένα θεωρητικά σχήματα. Η απόλυτη λογική και οργανική διάκριση ανάμεσα στο Κράτος και στην κοινωνία θα πρέπει λοιπόν να αντιμετωπισθεί περισσότερο σαν ένα ιδεολόγημα με τεράστιες κοινωνικές προεκτάσεις παρά σαν μια *arriori* πραγματική και υλική διαφοροποίηση ανάμεσα σε αντίθετες (και αλληλοαποκλειόμενες) κοινωνικές λειτουργίες. Αν οι συγκεκριμένες

4. N. Poulantzas, «Repères», Paris, 1980, σελ. 166, *ό.π.* βλ. επίσης του ίδιου, «L'État, le pouvoir, le socialisme», Paris, 1977.

5. Georges Bataille, *La part maudite*, Paris, 1967.

6. Πρβλ. H. Lefebvre, *De l'état*, III, σ. 138. Είναι περιττό να τονιστεί η ταχύτατη *αύξηση* της συμμετοχής του Κράτους στο εθνικό εισόδημα σε όλες τις χώρες. Στοιχεία λεπτομερή βρίσκουμε σε όλες τις δημοσιεύσεις των εθνικών λογαριασμών. Βλ. επίσης Ian Gough, «State Expenditure in Advanced Capitalism», *New Left Review*, 92 (1975), σελ. 53 *επ.*, και του ίδιου, *The Political Economy of the Welfare State*, London, 1979.

μένες μορφές δόμησης των καπιταλιστικών κρατικών μηχανισμών κατέστησαν δυνατές, εξηγήθηκαν και δικαιώθηκαν στο πλαίσιο της διαφαινόμενης αναγκαιότητάς τους για τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, η εξελικτική τους πορεία υπήρξε, από ένα σημείο και πέρα, σχετικά απαλλαγμένη από τούς άμεσους προσδιορισμούς του «γενικού συμφέροντος». Και αν οι αγώνες γύρω από την έκταση και το περιεχόμενο των θεσμών αυτών γίνονταν αμετάλλακτα στο όνομα διαφορετικών αντιλήψεων για το πραγματικό και συμβολικό νόημα του «συλλογικού δέοντος», το πραγματικό και αυτόνομο υλικό βάρος των κρατικών δικτύων υπήρξε συχνά αποφασιστικός, αν και συνήθως καλυμμένος, παράγοντας διαμόρφωσης της κοινωνικής δυναμικής. Ίσως, λοιπόν, να μην είναι τυχαίο το ότι, ανάμεσα στο σύνολο των πτυχών της κοινωνικής πραγματικότητας, το Κράτος εξακολουθεί να είναι η λιγότερο «ελεγχερσασμένη» θεωρητική περιοχή,⁷ όχι μόνο στη μαρξιστική αλλά και στην αστική θεωρία. Όπως, επίσης, ίσως να μην είναι τυχαίο το γεγονός ότι μια νέα σοβαρότατη ώθηση που δόθηκε στη θεωρητική διερεύνηση του κρατικού φαινομένου τα τελευταία χρόνια από την άποψη που το συζητούμε εδώ, συνδέεται με την προβληματική που αναπτύχθηκε γύρω από τις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας. Κατά κάποιο τρόπο, η ίδια η θεωρία της εξάρτησης και της περιφερειοποίησης είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη θεωρία του περιφερειακού κράτους και των ιδιαίτερων πολιτικών και οικονομικών λειτουργιών του.⁸

Πράγματι, η αντίφαση ανάμεσα στους δύο «ρόλους» του Κράτους, που υπογραμμίστηκε παραπάνω, υπήρξε πολύ εναργέστερη στην περίπτωση των χωρών της καπιταλιστικής περιφέρειας από ό,τι στις μεγάλες ανεπτυγμένες χώρες του προχωρημένου καπιταλισμού. Ενώ στις τελευταίες η αυτόνομη ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων, σε συνδυασμό με την (σχετικά τουλάχιστον) ορθολογιστική λειτουργία των κρατικών μηχανισμών, καθιστούσε δυνατή την επιβίωση μιας πλασματικής θεώρησης του κράτους και της κοινωνίας ως δύο, σχετικά έστω, αυτοτελών και εγγενώς χωριστών «σφαιρών», αντίθετα, στις χώρες του τρίτου κόσμου — που έγιναν αντικείμενα ιδιαίτερης ενασχόλησης μετά το 1960 —, η εμμονή στα παραδοσιακά «οργανιστικά» και αναγώγιμα σχήματα ήταν από την αρχή αδύνατη. Ήδη από την αρχή οι ηγετικές μερίδες της νέας ιθαγενούς άρχουσας τάξης

7. Πρβλ. π.χ. Perry Anderson, *Western Marxism*, London 1976.

8. Πρβλ. Heinz Sonntag, «Hacia una teoria del capitalismo periferico», στο H. Sonntag/H. Valecillos, *El estado en el capitalismo contemporaneo*, Mexico D.F., 1979, σ. 134 επ.

Κ. Τσουκαλάς

συμπήχθησαν και αναπαρήχθησαν γύρω από τους νεοπαγείς κρατικούς μηχανισμούς, που εξασφάλιζαν τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης και οικειοποίησης σημαντικών τμημάτων του οικονομικού πλεονάσματος. Η καίρια σημασία του Κράτους στη διαδικασία σχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και συγκρότησης των κυρίαρχων τάξεων κατέστη έτσι οφθαλμοφανής.⁹

Είτε, λοιπόν, ευρύτερα, ως άμεσος και αναγκαίος διαμεσολαβητής ανάμεσα στους άμεσους εντόπιους παραγωγούς και στα διεθνή κέντρα που απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος από το οικονομικό υπερπροϊόν, στο πλαίσιο της παγκόσμιας διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης, είτε, στενότερα, ως μηχανισμός επιμερισμού ενός σημαντικού μέρους του υπολειπόμενου πλούτου σε επιλεκτικές — και από πολιτική άποψη αποφασιστικές — μερίδες των ιθαγενών κυρίαρχων τάξεων, το Κράτος στις χώρες αυτές λειτουργήσε ως ο βασικός και λειτουργικά αντικατάστατος μηχανισμός πρωτογενούς οργάνωσης των εκμεταλλευτικών σχέσεων και δόμησης των μορφών της εσωτερικής οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας. Η οικοδόμηση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος και η «εσωτερική» κατανομή του πλεονάσματος ανάμεσα στις εθνικές και υπερεθνικές μερίδες της «παγκόσμιας» αστικής τάξης περνάει μέσα από τους μηχανισμούς και τις λειτουργίες των εθνικών κρατών.¹⁰

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ακριβώς στο πλαίσιο αυτό εκκολάφθηκαν και αναπτύχθηκαν νέες θεωρήσεις του κρατικού μηχανισμού ως

9. Το βασικό βέβαια θεωρητικό πρόβλημα που τίθεται, σε σχέση με τον ιδιαίτερο αυτό ρόλο του περιφερειακού κράτους, αναφέρεται στους *λόγους* και στους *κοινωνικοοικονομικούς* μηχανισμούς που καθιστούν εγγενώς διαφορετικό τον τρόπο της κρατικής παρέμβασης στην κοινωνία των χωρών αυτών όπως ότι και τις μορφές δόμησης των δημόσιων μηχανισμών, σε σχέση με τις κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού κέντρου. Στο τεράστιο αυτό ζήτημα δεν είναι δυνατόν να μπώ. Θα σημειώσω μόνο ότι οι θεωρητικές διερευνήσεις που γίνονται προς τήν κατεύθυνση αυτή αναλύουν το φαινόμενο σε συνάρτηση: *πρώτον* με την εγγενή αδυναμία της εντόπιας εθνικής αστικής τάξης να ελέγξει αυτόνομες και αυτοδύναμες διαδικασίες κεφαλαϊκής συσσώρευσης, και *δευτέρον* με τα ειδικά προβλήματα *αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων* που τίθενται τόσο λόγω της μαζικής επιβίωσης προκαπιταλιστικών μορφών όσο και λόγω του γενικά χαμηλού επιπέδου οργάνωσης των κοινωνικών τάξεων. Η βιβλιογραφία γύρω από τα προβλήματα αυτά είναι πλουσιότατη, κυρίως τα τελευταία χρόνια. Βλ. π.χ. Samir Amin, «L' accumulation à l' échelle mondiale» Dakar - Paris, 1970, σελ. 366 επ. Hamza Alavi, «The State in Post - Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh στο I. Gough/Sharma (ED) *Imperialism and Revolution in South East Asia*. N. York, 1973, Morten Ougaard, «Some Remarks Concerning Peripheral Capitalism and the Peripheral State». *Science and Society*, XLVI (4), 1982-1983, σ. 385-404. Βλ. επίσης από μια άλλη σκοπιά Fred Riggs, *Administration in Developing Societies: The Theory of Prismatic Society*, Boston, 1964.

10. Οι εργασίες του I. Wallerstein που εξαιρούν τη διάσταση αυτή σε μιά ιστορική προοπτική είναι στο σημείο αυτό πρωτοποριακής θεωρητικής σημασίας.

Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα κοινωνικού φαινομένου. Τόσο από μαρξιστική πλευρά όσο και από την πλευρά των αστών θεωρητικών, ο κρατικός μηχανισμός ως σχετικά αυτόνομη και αυθύπαρκτη οντότητα έγινε επιτέλους αντικείμενο συστηματικής αναλυτικής επεξεργασίας που εξετάζει την υλική θετικότητα του κράτους στη διαδικασία δόμησης των κοινωνικών σχέσεων. Η νέα παγκόσμια συγκυρία οδηγεί έτσι, έμμεσα, στο ξεπέρασμα των απολύτων βεμπεριανών σχημάτων: από τη μια μεριά η κρατική γραφειοκρατία διερευνάται εσωτερικά και αντιπαράθεται στην «ιδιωτική» οργάνωση, ως τόπος *ιδιαίτερου τύπου* «δυσλειτουργιών» και οργανωτικών αντιφάσεων που εμφανίζονται κατά κύριο λόγο — αλλά όχι βέβαια αποκλειστικά — στις «στρεβλές» και εκ γενετής ανορθολογικές/γραφειοκρατίες των υποανάπτυκτων χωρών, και που συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τον σημαντικό ρόλο του Κράτους στη διαδικασία επιμερισμού του πλεονάσματος.¹¹ Και τίθεται συνακόλουθα το ερώτημα κατά πόσον η «παρτηρούμενη ανορθολογικότητα» των περιφερειακών κρατικών γραφειοκρατιών συναρτάται με το γεγονός της πολιτικής και κοινωνικής δύναμης των μερίδων που προάγουν ιδιωτικά συμφέροντα στους κόλπους των δημόσιων μηχανισμών.

Από την άλλη διερευνάται το πρόβλημα των πολιτισμικών και ιδεολογικών «αντιστάσεων» στην υποτιθέμενη ενυπόχουσα ενδογενή τάση «εκλογίκευσης» των γραφειοκρατιών, που αντιμετωπίζονται έτσι, όχι πια φορμαλιστικά και ιδεαλιστικά ως οργανωτικές «μορφές», αλλά ως συγκεκριμένες συναρτήσεις των κοινωνιών όπου δομούνται και αναπτύσσονται.¹²

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, αρχίζουν και στοιχειοθετούνται θεωρητικοποιήσεις και διερευνήσεις γύρω από το ζήτημα της ύπαρξης προδιαγεγραμμένων ή όχι «σταδίων» οργανωτικής και γραφειοκρατικής εξέλιξης [όπως ακριβώς και τα λεγόμενα «στάδια» της οικονομικής ανάπτυξης που τους χρησίμευσαν ως πρότυπα] και επιχειρείται η διατύπωση κριτηρίων «μετάβασης» στο εκσυγχρονισμένο και εκλογικευμένο κράτος. Οι έννοιες της πολιτικής «ανάπτυξης» και «υπάνπτυξης» που κρυσταλλώνουν τις αντιλήψεις αυτές έχουν βέβαια προφανείς αμερικανοκεντρικές πολιτικές και ιδεολογικές προεκτά-

11. Με το ζήτημα αυτό συνδέεται η ανάδυση της προβληματικής της λεγόμενης «κρατικής αστικής τάξης» ως ιδιαίτερης μερίδας της αστικής τάξης σε ορισμένες περιφερειακές κοινωνίες. Βλ. για το ζήτημα αυτό, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, σελ. 215 επ.

12. Πρβλ. στο σημείο αυτό, Oskar Oszlak, «Notes Critiques pour une théorie de la bureaucratie de l'état» *Revue de l'Institut de Sociologie*, Bruxelles 1-2 (1981), No Spécial, *Etat et Société en Amérique Latine*, σελ. 101-102.

σεις, αφού προτάσσουν τα λογικο-δημοκρατικά πρότυπα πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης ως αυταπόδεικτα και αιώνια «ορθών» μορφών, η γενική σύγκλιση προς τις οποίες, αποτελεί το αυτονόητο¹³ παγκόσμιο ιδεώδες. Αυτό όμως δεν εμποδίζει τις μελέτες που έγιναν στο πλαίσιο της σχολής «Συγκριτικής πολιτικής» [Comparative Politics]¹⁴ να έχουν σημαντική ευριστική εμβέλεια. Με το να τονίζονται οι ιστορικές και κοινωνικές συναρτήσεις της εξέλιξης του κρατικο-διοικητικού φαινομένου ανοίχτηκαν οι δρόμοι για μια ουσιαστικοποίηση της μελέτης του κοινωνικού ρόλου των κρατικών μηχανισμών. Εφεξής, η κρίση του Κράτους,¹⁵ που επισημαίνεται παντού, εμφανίζεται και με τη μορφή της κρίσης στο πλαίσιο των ιδίων των κρατικών μηχανισμών ως αυθύπαρκτων υλικών δικτύων. Και καθίσταται έτσι σαφές ότι όσο σημαντικότερος είναι ο «θετικός» και «αυτόνομος» ρόλος του κρατικού μηχανισμού στη διαδικασία συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων, τόσο και οι «κρίσεις» στο εσωτερικό των μηχανισμών αυτών θα έχουν και πιο γενικευμένη κοινωνική σημασία.

Σ' αυτό ακριβώς το γενικότερο πλαίσιο θα προσπαθήσω να εντάξω το πρόβλημα του κράτους ως εργοδότη στη μεταπολεμική Ελλάδα, διερευνώντας κυρίως το ρόλο του δημοσίου τομέα ως σχετικά αυτόνομοι μηχανισμού.

Πριν όμως προχωρήσω θέλω να υπογραμμίσω τρία πράγματα. Πρώτον ότι η έλλειψη συγκεκριμένων μελετών γύρω από το ρόλο του Κράτους στην Ελλάδα καθιστά πολύ δύσκολη τη συνολική εκτίμηση του κοινωνικού του ρόλου. Δεύτερον ότι, στο επίπεδο των πραγματολογικών δεδομένων, τα υφιστάμενα στοιχεία για τη διάρθρωση και επάνδρωση του κρατικού μηχανισμού είναι ανεπαρκή και σε πολλά σημεία αντιφατικά. Τρίτον ότι οι «εξαιρετικές» συνθήκες που σημάδευσαν τη μεταπολεμική περίοδο στην Ελλάδα (κατοχή, εμφύλιος, «ανασυγκρότηση», δικτατορία, κτλ.) και που χαρακτηρίζονται από

13. Για μια μηχανιστική μεταφορά των μοντέλων αυτών στην ελληνική πραγματικότητα, βλ. Κλ. Κουτσούκης, «Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1970)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36-37, (1979), σελ. 372 επ.

14. Αναφέρομαι κυρίως στις εργασίες των La Palombara, Riggs, Pye, Rustow κ.α. Οι θεωρητικές και ιδεολογικές προδιαγραφές της ομάδας αυτής αναγγέλλονται σαφέστατα από τον Lucian Pye στον πρόλογο του συλλογικού έργου L. Binder et al., *Crises and Sequences in Political Development*, Princeton, 1971, σελ. VII-X.

15. Αν η δημοσιονομική κρίση του Κράτους που επισημαίνεται ήδη από την αρχή των ετών του '70 εκφράζει τις αξιούσες αντιφάσεις του κράτους πρόνοιας (αρκεί στο σημείο αυτό να παραπέμψουμε στην εργασία του J. O. Connor, *The Fiscal Crisis of the State*, N. York, 1973), η κρίση στο εσωτερικό των κρατικών μηχανισμών εμφανίζεται κάπως αργότερα. Βλ. π.χ. N. Poulantzas, (ed.) *La Crise de l'état*, Paris, 1976, όπως και Kenneth Fox et al. *Crisis in the Public Sector: A Reader*, New York, Monthly Review Press, 1981.

Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα
μια γοργή εναλλαγή πολιτικών συγκυριών θα καθιστούσαν προφανώς αλυσιτελή οποιαδήποτε προσπάθεια «γραμμικής» εξέτασης και ανάλυσης της εξέλιξης του ελληνικού κράτους.

Ο σκοπός λοιπόν των παρατηρήσεων που ακολουθούν περιορίζεται στη διατύπωση μιας σειράς από υποθέσεις γύρω από το ειδικό κοινωνικό βάρος του κρατικού μηχανισμού ως εργοδότη και γύρω από ορισμένες προεκτάσεις του στη συγκρότηση των ταξικών σχέσεων. Ούτε όμως στο επίπεδο της τεκμηρίωσης, ούτε στο επίπεδο της ανάλυσης είναι δυνατόν να προχωρήσουμε στην άντληση ασφαλών συμπερασμάτων: αν υπάρχει κάποια χρησιμότητα στα παρακάτω, η χρησιμότητα αυτή συνοψίζεται στη διατύπωση ορισμένων ερωτημάτων.

Θα πρέπει επίσης να υπογραμμίσω ότι δεν πρόκειται να μπω στο πρόβλημα της γενικής κοινωνικής λειτουργίας του Κράτους στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ούτε ο [σημαντικότερος] ρόλος του Κράτους στη δόμηση και παγίωση της θέσης της χώρας στο παγκόσμιο σύστημα καταμερισμού της εργασίας, αλλά ούτε και ο γενικός ρόλος του στην άντληση και επινομή του υπερπροϊόντος μέσω της αύξουσας δυνατότητας του να «φορολογεί» θα αποτελέσουν αντικείμενα ανάλυσης.¹⁶ Με την έννοια αυτή, οι σκέψεις που ακολουθούν δεν είναι μόνο, σε μεγάλο βαθμό, ατεκμηρίωτες. Είναι επιπλέον και μερικές στο μέτρο που, ανάμεσα στο σύνολο των ερωτημάτων που τίθενται, θα απομονωθεί το συγκεκριμένο ερώτημα του σχετικού κοινωνικού βάρους του κρατικού μηχανισμού.

Ας αρχίσουμε με ορισμένους αριθμούς, που αναφέρονται στο καθαρό αριθμητικό βάρος του δημοσίου τομέα ως εργοδότη.

Είναι εντελώς αδύνατο να βρει κανείς ακριβή στοιχεία για το σύνολο των απασχολούμενων στο δημόσιο και κατά μείζονα λόγο για την εξέλιξή τους. Οι συγκεντρωτικοί πίνακες που παρέχονται αναφέρονται μόνον στους μόνιμους τακτικούς υπαλλήλους, και μάλιστα με την εξαίρεση αρκετών κατηγοριών. Έτσι, παραμένει αναπάντητο ένα βασικό ερώτημα ως προς τις άλλες κατηγορίες του προσωπικού που εντάσσεται στον δημόσιο τομέα. Έτσι, π.χ., το 1980, χρόνος για τον οποίο τα στοιχεία είναι σχετικά πληρέστερα, οι μόνιμοι τακτικοί πολιτικοί δημόσιοι υπάλληλοι είναι 69.428.¹⁷ Όμως, καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, εκείνοι που εξαρτώνται, άμεσα ή έμμεσα, από το Κράτος είναι πολλαπλάσιοι από τους τακτικούς

16. Για ορισμένα μεθοδολογικά προβλήματα που τίθενται στο πλαίσιο αυτό, βλ. Bruno Theret/Didier Uri, «La pression fiscale: une limite à l'intervention Publique», *Critiques de l'Economie Politique*, No 21 (1982), σελ. 3 επ.

17. Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως; *Δελτίο στατιστικών στοιχείων προσωπικού δημοσίων υπηρεσιών έτους 1980*, Αθήνα, 1981 (πολυγραφημένο), Πίν. 28, σελ. 65.

υπαλλήλους. Έτσι, τον ίδιο χρόνο, το σύνολο του προσωπικού του δημοσίου και των ΝΠΔΔ είναι 274.838.¹⁸ Και εδώ όμως δεν περιλαμβάνονται ορισμένες κατηγορίες, όπως τα Σώματα Ασφαλείας (που για το 1980 ήταν 47.000) και οι Ένοπλες Δυνάμεις, ούτε φυσικά οι δημόσιες επιχειρήσεις και τα ΝΠΔΔ που ελέγχονται από το Κράτος. Έτσι, ο υπολογισμός του Αθανασόπουλου ότι — πάλι με την εξαίρεση των Τραπεζών — οι απασχολούμενοι στο Δημόσιο το 1980 ήταν της τάξεως των 420.000¹⁹ φαίνεται λογικός, ή και συντηρητικός, αν σκεφτούμε ότι το 1981 οι απασχολούμενοι στις κρατικές Τράπεζες ήταν της τάξεως των 35.000, ενώ οι δημόσιες επιχειρήσεις στο σύνολό τους απασχολούσαν 133.529 άτομα.²⁰ Ο συνολικός αριθμός θα πρέπει λοιπόν ίσως ακόμα και να ξεπερνάει τις 500.000, συμποσούμενος έτσι στο επταπλάσιο των τακτικών μονίμων πολιτικών υπαλλήλων. Πάνω στη βάση της αναλογίας αυτής, δεν είναι βέβαια δυνατό να βγάλει κανείς ουσιαστικά συμπεράσματα για τα προηγούμενα χρόνια. Αν σκεφτούμε όμως ότι η εξέλιξη των τακτικών μονίμων υπαλλήλων εμφανίζεται περίπου ευθύγραμμη, αφού περνάει από 36.525 το 1961²¹ σε 44.985 το 1972, 52.001 το 1975 και 69.428 το 1980,²² και αν δεχτούμε — πράγμα που φυσικά αποτελεί αναπόδεικτη παραδοχή — ότι η αναλογία των μονίμων τακτικών υπαλλήλων στο σύνολο του δημοσίου τομέα είναι περίπου σταθερή, συνάγεται ότι η τάξη μεγέθους των εξαρτημένων, έμμεσα ή άμεσα, από το Δημόσιο περνάει από 260.000 το 1961 σε 320.000 το 1971 και σε 500.000 το 1981. Εξάλλου, ο αριθμός αυτός συνεπικουρείται από άλλους υπολογισμούς. Για το 1950, π.χ., αναφέρεται ο αριθμός των 144.421 πολιτικών υπαλλήλων και 64.587 στρατιωτικών (σύνολο 209.000).²³ Σ' αυτούς ρητά δεν περιλαμβάνονται οι απασχολούμενοι σε οργανισμούς ιδιωτικού δικαίου. Έτσι, η υπόθεση ότι, ήδη κατά την εποχή του εμφύλιου πολέμου, οι μισθοδοτούμενοι από το Δημόσιο θα πρέπει να ήταν της τάξεως των 250.000 φαίνεται λογική. Σύμφωνα με άλλη πηγή, οι *stricto sensu* δημόσιες

18. ο.α.π.

19. Δημ. Σ. Αθανασόπουλου, *Η Ελληνική Διοίκηση. Ανεπίκαιρες σκέψεις για μια διοικητική μεταρρύθμιση*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1983.

20. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25.11.1982.

21. Georges Langrod, *Reorganisation de la fonction publique en Grèce*, Paris, OCDE, 1965, σ. 46.

22. Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, *Στατιστική του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών*, ετήσιο δελτίο.

23. «Έκθεσις επί των κρατικών δαπανών της Επιτροπής Δημοσιονομικής Ερεύνης του Υπουργείου Συντονισμού», *Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, τ. 2 (1952), σελ. 344. Αναφέρεται στον Ν. Ψυρούκη, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Α, 1975, σελ. 393.

υπηρεσίες απασχόλησαν 131.000 το 1951 και 121.000 το 1961.^{24,25} Παρόλες τις διαφορές στους υπολογισμούς, οι τάξεις μεγέθους παραμένουν περίπου οι ίδιες.

Το βασικό πρόβλημα που τίθεται στο σημείο αυτό δεν αναφέρεται όμως στους απόλυτους αριθμούς των προσώπων που εξαρτώνται μισθολογικά από το δημόσιο, αλλά στο *σχετικό* τους αριθμητικό και κοινωνικό βάρος μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Η σημασία του Κράτους ως εργοδότη μπορεί να αναδυθεί μόνο στο πλαίσιο της συνολικής αγοράς εργασίας του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, και αφού λάβουμε υπόψη το γενικό σύστημα καταμερισμού της εργασίας στη διαφαινόμενη δυναμική του εξέλιξη.

Με την έννοια αυτή, αν το ποσοστό της δημοσιοϋπαλληλίας στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού δείχνει το απόλυτο «βάρος» του δημόσιου τομέα στο κοινωνικό σύνολο, δεν αρκεί για να γίνουν εναργείς οι συγκεκριμένες ειδικές κοινωνικές προεκτάσεις του όγκου του δημοσιοϋπαλληλικού σώματος, αφού ο ενεργός πληθυσμός συμπεριλαμβάνει και κοινωνικές κατηγορίες που είναι καταρχήν τουλάχιστον μη συγκρίσιμες με τους μισθωτούς του δημόσιου τομέα. Το βάρος των τελευταίων μπορεί να φανεί μόνο σε σχέση με τις κοινωνικές κατηγορίες με τις οποίες είναι νοητή μία ενεργεία ή δύναμη *εναλλαξιμότητα* και *συγκρισιμότητα*, απ' την άποψη της *μορφής* κοινωνικής ενσωμάτωσης, από την άποψη των ταξικών, ιδεολογικών και εκπαιδευτικών προαπαιτούμενων για τη συγκεκριμένη μορφή απασχόλησης, και από την άποψη των κοινωνικών προσδοκιών και βλέψεων που ενσωματώνονται σ' αυτήν.

Με την έννοια αυτή, και παρόλο που ο δημόσιος τομέας δεν είναι φυσικά ενιαίος, αλλά υποδιαιρείται προφανώς σε πολλές επάλληλες και στρωματωμένες κατηγορίες — που αντιστοιχούν ταξικά και ιδεολογικά σε κοινωνικές κατηγορίες που σηματοδοτούνται στο πλαίσιο της καθολικής κοινωνίας — είναι σαφές ότι το Κράτος ως εργοδότης *«απευθύνεται» σε ορισμένες και μόνον «αγορές εργασίας»*.²⁶ ή, για να το πούμε διαφορετικά, σε ορισμένα και μόνο στρώματα του

24. F. Μακρή, «Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος», στο *Στατιστικά μελέται*, Αθήνα, ΕΚΚΕ..

25. Απομένει ανοικτό το ερώτημα που τίθεται σε σχέση με την εμφανιζόμενη μικρή *πτώση* στον αριθμό των υπαλλήλων ανάμεσα στο 1951 και στο 1961. Η απάντηση όμως στο ερώτημα αυτό δεν επηρεάζει σημαντικά τις υποθέσεις εργασίας που αναπτύσσονται στο κείμενο.

26. Για το γενικότερο πρόβλημα της κατάτμησης της αγοράς εργασίας σε μια σειρά από επάλληλες, ιεραρχημένες και σχετικά «αδιάβροχες» αγορές εργασίας, βλ. π.χ., R. Edwards/M. Reich/D. Gordon (Eds.), *Labour Market Segmentation*, Lexington, 1975, καθώς και τις εργασίες του Michael Piore.

κοινωνικού συνόλου, και όχι στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού. Θα πρέπει δηλαδή να αποχωρίσουμε από το σύνολο των εργαζομένων τόσο τους αυτοαπασχολούμενους (δηλαδή τους μη μισθωτούς) όσο και τους μισθωτούς εκείνους, οι οποίοι εξ ορισμού είναι περίπου αδύνατο να προσβλέψουν σε απασχόληση στον δημόσιο τομέα. Όσο και αν η «αφαίρεση» αυτή εμφανίζεται ως αυθαίρετη, και όσο και αν υπάρχουν αλληλοεπικαλύψεις ανάμεσα σε κατηγορίες που δεν είναι κατά κανένα τρόπο δυνατόν να αποχωρισθούν απόλυτα η μία σε σχέση με την άλλη, είναι, νομίζω, χρήσιμο να δούμε το βάρος της δημόσιας απασχόλησης ως συνάρτηση των «ανάλογων» κοινωνικών κατηγοριών, που απευθύνονται καταρχήν τουλάχιστον σε παραπλήσιες «αγορές εργασίας».

Έτσι, νομίζω ότι οι κατηγορίες που στο σημείο αυτό ενδιαφέρουν είναι το *σύνολο των μισθωτών στους μη αγροτικούς τομείς* καθώς και το *σύνολο των μη αγροτικών μισθωτών με την εξαίρεση των βιομηχανικών εργατών*. Πράγματι, η τελευταία αυτή κατηγορία μας δίνει το σχετικό μέτρο του εργοδοτικού βάρους του δημόσιου τομέα στο κοινωνικό σύνολο, αφού, καταρχήν τουλάχιστον, η ταξική και επαγγελματική διάκριση ανάμεσα στους χειρώνακτες ή ειδικευμένους εργάτες και στους στοιχειωδώς έστω εγγράμματους υπαλλήλους εξακολουθεί να έχει μεγάλη κοινωνιολογική ενάργεια: Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στη χειρώνακτική και στη μη χειρώνακτική εργασία είναι, στον καπιταλισμό, το αφευδέστερο εξωτερικό και συμβολικό γνώρισμα της ταξικής θέσης, και ότι στην Ελλάδα, ειδικότερα, το γόητρο των υπαλληλικών και κυρίως των κρατικών επαγγελμάτων εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονο, κυρίως στην ύπαιθρο.²⁷ Η αναλογία των δημοσίων υπαλλήλων, με την ευρεία έννοια, στο σύνολο των μισθωτών «υπαλλήλων» έχει λοιπόν κεφαλαιώδη σημασία. Μόνον αυτή μπορεί να μας δώσει τη σχετική κοινωνική σημασία του δημοσίου σαν *ειδικού εργοδότη* των μορφωμένων και «υπαλληλίστιμων» κοινωνικών στρωμάτων.

Ακόμα μια φορά προσκρούουμε σε έλλειψη επαρκών στοιχείων. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, το σύνολο των μισθωτών έξω από τον πρωτογενή τομέα είναι 885.000 το 1951, 1.059.000 το 1961, 1.174.000 το 1971²⁸ και 1.305.000 το 1978.²⁹ Από την άλλη μεριά, οι

27. Βλ. για το ζήτημα αυτό, Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1977, *passim*.

28. Στατιστικές επιτηρίδες ΕΣΥΕ, βλ. και ΟCDE, *Labour Force Statistics*, Paris, 1977.

29. ΕΣΥΕ, *Μισθωτοί στις αστικές και ημιαστικές περιοχές*. Έρευνα απασχολήσεως που πραγματοποιήθηκε στις αστικές και ημιαστικές περιοχές της χώρας κατά το έτος 1978, Αθήνα, 1979 (πολύγρ.), σελ. 20, Πίνακας 4.

απασχολούμενοι βιομηχανικοί εργάτες (για τους οποίους επίσης οι στατιστικές είναι ελλιπέστατες) αποτελούν σοβαρό ποσοστό του μισθωτού πληθυσμού. Αν οι φερόμενοι ως απασχολούμενοι στη μεταποίηση ξεπερνάνε τους 500.000 ήδη από το 1950, απ' αυτούς, οι κατά κυριολεξία μισθωτοί εργάτες είναι τουλάχιστον οι μισοί. Οί στατιστικές του ΟΟΣΑ αναφέρουν 288.000 το 1951 και 314.000 το 1961,³⁰ ενώ οι εργαζόμενοι σε βιομηχανικά καταστήματα που απασχολούν άνω των 10 περνάνε από 200.000 περίπου στις αρχές της δεκαετίας του '60 σε 300-350.000 τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση.

Στο σημείο όμως αυτό και πάλι δεν μας ενδιαφέρουν οι ακριβείς αριθμοί αλλά μια ελάχιστη τάξη μεγέθους που να «αφαιρεθεί» από το σύνολο του μισθωτού ενεργού πληθυσμού. Πάνω σ' αυτή τη βάση, μπορούμε να πούμε περίπου με βεβαιότητα ότι οι μισθωτοί, μετά την αφαίρεση των αγεργατών και των «κατά κυριολεξία» βιομηχανικών εργατών, δεν μπορεί να ξεπερνούσαν τις 500.000 το 1951, τις 800.000 το 1961, τις 900.000 το 1971 και το 1.000.000 το 1978.

Η αναλογία των εξαρτημένων από το δημόσιο στον πληθυσμό αυτό μας δίνει, λοιπόν, *χονδρικά, το ειδικό βάρος του Κράτους ως εργοδότη* στις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες απευθύνεται. Και η αναλογία αυτή φαίνεται να είναι τουλάχιστον της τάξεως του 40% για τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, πέφτοντας βαθμιαία σε ποσοστό γύρω στο 30% μετά το 1961,³¹ ταυτόχρονα και παράλληλα με τη βαθμιαία ανάπτυξη μιας «ιδιωτικής» αγοράς για μισθωτές απασχολήσεις, για να ανεβεί πάλι τα τελευταία χρόνια σε ποσοστά ανάλογα με εκείνα της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου. Βέβαια, τα διαθέσιμα στοιχεία δεν είναι αρκετά ακριβή για να μπορέσουμε να παρακολουθήσουμε ή να αναλύσουμε τη διαχρονική εξέλιξη του κοινωνικού βάρους της δημοσιούπαλλης. Αλλά εκείνο που φαίνεται σχεδόν βέβαιο είναι ότι η «κρίσιμη» καμπή που προδικάζει και σηματοδοτεί ολόκληρη τη μεταπολεμική εξέλιξη του δημόσιου τομέα, τόσο ποσοτικά, όσο και, όπως θα δούμε, «ποιοτικά», θα πρέπει να αναζητηθεί *στην περίοδο του εμφύλιου πολέμου και στα πρώτα χρόνια που ακολουθούν μετά το τέλος του.*

Ακόμα μια φορά, θα πρέπει βέβαια να τονισθεί ότι μόνο μια βαθύτερη εμπειριστικώς διερεύνηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας θα μπορούσε να μας δώσει ασφαλή συμπεράσματα. Είναι όμως ενδιαφέρον να επισημανθεί η γοργή και ασυγκράτητη

30. OCDE, *Labour Force Statistics*, ό.π., 1970, σελ. 106.

31. Πρβλ. επίσης τους υπολογισμούς του Αθανασόπουλου, ε.α., σελ. 29.

Κ. Τσουκαλάς

διόγκωση του ελληνικού κράτους ανάμεσα στο 1945 και στο 1955, όπως και να υπογραμμισθεί ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, που χαρακτηρίζεται από κρατική διόγκωση σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, δεν παρατηρούμε ταυτόχρονα σημαντική επέκταση των *μορφών* και των *πεδίων* της κρατικής παρέμβασης στον κοινωνικό χώρο. Ενώ σε άλλες χώρες η μεταπολεμική διόγκωση των μηχανισμών εμφανίζεται συναρτημένη με μια διαδικασία έθνικοποιήσεων, δημιουργίας κρατικών επιχειρήσεων και οικοδόμησης νέων δικτύων συνδεδεμένων με το «Κράτος Πρόνοιας», του οποίου τα θεμέλια μπαίνουν ακριβώς κατά την περίοδο αυτή, στην Ελλάδα, αντίθετα, η ξαφνική διόγκωση εμφανίζεται αποκομμένη από τέτοιες νέες δημόσιες δραστηριότητες.³² Ούτε η εκπαίδευση, ούτε η περίθαλψη, ούτε οι πολιτισμικές δραστηριότητες, ούτε οι παροχές υπηρεσιών οποιουδήποτε τύπου επεκτάθηκαν σε ρυθμούς τέτοιους ώστε να εξηγείται το τεράστιο ποιοτικό άλμα στη δημόσια απασχόληση.

Οι αριθμοί στο σημείο αυτό είναι εύγλωττοι: μας δείχνουν ότι, ήδη από την πρώτη μεταπολεμική φάση, ο κρατικός μηχανισμός διογκώνεται με ρυθμούς χωρίς προηγούμενο. Η περίοδος μετά το 1945 χαρακτηρίζεται έτσι από μια αναστροφή της τάσης που παρατηρείται στο μεσοπόλεμο. Τα επίσημα στοιχεία των απογραφών μας δίνουν την εξής εικόνα για την εξέλιξη του ποσοστού των δημοσίων υπηρεσιών στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού.

1907	4.80%
1920	3.03%
1928	1.84%
1951	4.17%

Πηγή: Ε. Μακρή: *Ο οικονομικός ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής αυτού*. Στο Μιχ. Χουλιαράκη κ.ά. *Στατιστικά μελέτα*, ό.π., Πίν. 27, σελ. 207.

Αν τα νούμερα αυτά είναι αμφισβητήσιμα, τουλάχιστον προδίδουν με βεβαιότητα μια τάση. Στο μεσοπόλεμο, οι δημοσιονομικές δυσκολίες και η αρχή μιας ενδογενούς βιομηχανικής ανάπτυξης φαίνεται ότι περιόρισαν τον εργοδοτικό ρόλο του Κράτους και τον συνακόλουθο σχετικό όγκο του κρατικού μηχανισμού. Η τάση αυτή μάλιστα φαίνεται να επικρατεί ως το 1940, αφού οι δημόσιοι υπάλληλοι μεταξύ

32. Για παρόμοιες ιδιαιτερότητες στη διαδικασία δόμησης του ελληνικού κρατικού μηχανισμού τον 19ο αιώνα, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος: η συγκράτηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1981.

1928 και 1940 αυξάνονται κατά 25% περίπου,³³ ελάχιστα περισσότερο από τη συνολική αύξηση του πληθυσμού. Μετά τον πόλεμο η τάση σαφέστατα αναστρέφεται. Και είναι, όπως είπαμε, πολύ αμφίβολο κατά πόσον η αύξηση αυτή συναρτάται με οποιαδήποτε ξαφνική διόγκωση των διοικητικών «αναγκών», έστω και σχετικά. Όπως έχω αναπτύξει αλλού,³⁴ το γεγονός ότι γύρω στα 1950 περίπου το ένα τρίτο των μη αγροτών μισθωτών εξαρτώνται έμμεσα ή άμεσα από το Κράτος³⁵ θα πρέπει να οφείλεται στο γεγονός ότι το πρωταρχικό κοινωνικό μέλημα των πρώτων μεταπολεμικών Κυβερνήσεων υπήρξε η δημιουργία και σταθεροποίηση νέων μεσαίων στρωμάτων που θα αντικαθιστούσαν τις μικροαστικές μάζες που καταστράφηκαν στον πόλεμο. Ο Μαρκεζίνης έλεγε χαρακτηριστικά το 1952 ότι οι μεσαιές τάξεις αποτελούν την εγγύηση του καθεστώτος. Συγκροτούν πολύτιμο παράγοντα σταθερότητας και ισορροπίας που στηρίζει το αστικό καθεστώς.³⁶ Δεν θα επαναλάβω στο σημείο αυτό την ανάλυση των πολιτικών παραγόντων που καθιστούσαν τη σταθεροποίηση των μεσαίων τάξεων επιτακτική πολιτική ανάγκη του καθεστώτος· πρέπει όμως να υπογραμμιστεί ότι ο δημόσιος τομέας εξυπλήρωσε στο σημείο αυτό πολλαπλές σκοπιμότητες. Η δημόσια απασχόληση και μισθοδοσία, κύριος αν όχι μοναδικός τρόπος οικονομικής εξασφάλισης για το μεγαλύτερο μέρος των μη αγροτικών μαζών, κατέστησε δυνατή την κοινωνικοοικονομική εξουδετέρωση των περισσότερων αριστερών και κομμουνιστών μέσω του αποκλεισμού τους από το κρατικό μάννα. Ταυτόχρονα, επέτρεψε τη γοργή οικονομική, πολιτική αλλά και *ιδεολογική* ανασυγκρότηση ενός σημαντικού μέρους των «εθνοκοφρώνων» μικροαστών στους οποίους προστέθηκαν οι νέοι ευνοούμενοι των μεταπολεμικών καθεστώτων. Τέλος, η νέα διόγκωση του κρατικού μηχανισμού πάνω σε ιδεολογικά «αποκλειστικές» και πολιτικά «ελέγξιμες» βάσεις επέτεινε τη σημασία και τη δύναμη των μηχανισμών επιλογής των υποψήφιων υπαλλήλων. Με αποτέλεσμα η πολιτική εξουσία να μπορεί να ανασυγκροτήσει ταχύτατα τα αποδιάρθρωμένα δίκτυα προστασίας και πελατείας, σε τοπική βάση. Τα κομματαρχικά και «ρουσφετολογικά» κυκλώματα, που είχαν σχετικά ατονήσει, αναβίωσαν έτσι ταχύτατα ώστε η εξάρτηση από το κράτος να συνδυασθεί με μίαν αυξούσα πολιτική και ιδεολογική χειραγώγηση του πληθυσμού. Μάλιστα, δεν θα ήταν ίσως υπερβολικό να

33. Πρβλ. Vergopoulos, *The Emergence of the New Bourgeoisie* στο J. Iatridis (Ed.), *Greece in the 40's: A Nation in Crisis*, Hanover and London, 1981, σελ. 314.

34. C. Tsoukalas, «The Ideological Impact of the Civil War» στο Iatridis, ό.π., σελ. 319.

35. ό.π., σελ. 322.

36. Ομιλία στη Βουλή. Αναφέρεται από τον Βεργόπουλο, ό.π., σελ. 421.

υποθέσουμε ότι η συστηματική επαναφορά της «ρουσφετολογικής» παράδοσης υπήρξε μια εσκεμμένη πολιτική επιλογή που κατέτεινε στην οικοδόμηση νέων μορφών πολιτικού ελέγχου. Με λίγα λόγια, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αλόγιστη και χωρίς προηγούμενο επέκταση της κρατικής εργοδοσίας στην πρώτη δεκαετία μετά το τέλος του πολέμου είναι συνάρτηση μιας γενικότερης πολιτικής στρατηγικής που κατέτεινε στην επιλεκτική και συστηματοποιημένη κατασκευή μιας εκτεταμένης τάξης-στηρίγματος,³⁷ η έλλειψη της οποίας κινδύνευε να είναι μακροπρόθεσμα καταλυτική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η καταστροφική οικονομική κατάσταση καθώς και η δυσπραγία και φτώχεια του πληθυσμού δεν αντιμετωπίστηκαν με τη λήψη γενικών μέτρων πρόνοιας ή ασφάλισης του πληθυσμού, από τα οποία, λόγω ακριβώς της γενικότητάς τους, θα ήταν δυνατόν να επωφεληθούν όλοι. Έπρεπε να βρεθεί ένας τρόπος εξασφάλισης, ενίσχυσης και σταθεροποίησης μιας ειδικά επιλεγμένης και πολιτικά ελεγχόμενης μερίδας. Τα δάνεια και οι κάθε είδους παροχές προς μικρούς και μεγάλους επιχειρηματίες ήταν βέβαια η μία όψη της πολιτικής ανασυγκρότησης, πρωταρχικής βέβαια σημασίας, αλλά ανεπαρκούς όσον αφορά το απόλυτο εύρος των σταθεροποιούμενων νέων μεσοστρωμάτων. Η απασχόληση στον δημόσιο τομέα ήταν έτσι η αναγκαία δεύτερη και συμπληρωματική όψη της ίδιας πολιτικής στρατηγικής. Μαζί με τους νέους μικρο-επιχειρηματίες, οι υπάλληλοι θα αποτελέσουν τη νέα σπονδυλική στήλη του κατασκευαζόμενου έθνους, ως *προνομιακά διακεκριμένες και πολιτικο-οικονομικά εξαρτώμενες* κοινωνικές κατηγορίες. Ο ποταμός της αμερικανικής βοήθειας χρησιμοποιήθηκε έτσι — έξω από τους καθαρά στρατιωτικούς σκοπούς — προς την κατεύθυνση της εσκεμμένης δημιουργίας «προνομιούχων», που στην προοπτική τους προβολή θα μπορούσαν να γίνουν οι πολιτικά απαραίτητοι μικροαστοί. Παρενθετικά, στο σημείο αυτό, θα πρέπει να τονισθεί μια άλλη όψη του ίδιου φαινομένου: στη διαδικασία αυτή της ανασυγκρότησης των μικροαστικών στρωμάτων, μέσω του Κράτους, η απορρόφηση των *μορφωμένων* στρωμάτων παίζει προφανώς ιδιαίτερο ρόλο. Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για το ακριβές ποσοστό των αποφοίτων γυμνασίου ή πτυχιούχων που απορροφούνται ή εξαρτώνται από το Κράτος, αλλά, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι σίγουρα πολύ υψηλό. Είναι χαρακτηριστικό ότι η δομή των ελληνικών δημόσιων υπηρεσιών επιτρέπει (ή επιβάλλει) την πρόσληψη εξαιρετικά μεγάλου αριθμού πτυχιούχων. Στις αρχές της δεκαετίας του '60, οι πτυχιούχοι ήταν σχεδόν οι μισοί του συνόλου των τακτικών υπαλλήλων, ενώ η

37. Για την έννοια αυτή, βλ. N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris, 1968.

αντίστοιχη αναλογία σε άλλες χώρες ήταν της τάξεως του 5%.³⁸ Το γεγονός αυτό δεν είναι δυνατό να είναι τυχαίο. Μόλο που παρόμοια φαινόμενα τα βρίσκουμε και παλιότερα,³⁹ θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι, στο μέτρο που η αύξουσα συσσώρευση των πτυχιούχων δεν ανταποκρινόταν σε καμιά λειτουργική ανάγκη, η συστηματική προώθησή της θα πρέπει να οφείλεται σε άλλο αίτιο.

Είναι έτσι σαφές ότι, αν δεχθούμε ότι υπήρχε ένα γενικότερο πολιτικό σχέδιο ανακατασκευής των μεσαίων τάξεων, το σχέδιο αυτό θα μπορούσε καταρχήν να υλοποιηθεί ταχύτερα και αποτελεσματικότερα με τη διεύρυνση των ανώτερων βαθμίδων του κρατικού μηχανισμού. Ο μετασχηματισμός μιας εκπαιδευτικής ιεραρχίας (που προφανώς συναρτάται με την οικονομικά ίσως αποδιαρθρωμένη αλλά ιδεολογικά εναργή ταξική ιεραρχία της προπολεμικής περιόδου) σε μια ιεραρχία κρατικοδίαιτων προνομιούχων, δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει σταθεροποιητικά παρά μόνο υπό τον όρο ότι το Κράτος θα ήταν σε θέση να απορροφήσει και να «εγκολπωθεί» ένα σοβαρό ποσοστό ανάμεσα στους πολιτικά επιλεγμένους μορφωμένους κοινωνούς. Το γεγονός ότι το γενικό ποσοστό των διπλωματούχων στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά — και απρόσμενα — υψηλό⁴⁰ μπορεί να μας κάνει να υποθέσουμε ότι για να ανταποκριθεί έστω και στοιχειωδώς στην ευρεία «ζήτηση» των ενεργεία ή δυνάμει «εθνικοφρόνων» πτυχιούχων, η εξουσία ήταν *υποχρεωμένη* να εκπονήσει υδροκέφαλα διοικητικά οργανογράμματα. Το αιτούμενο δεν ήταν βέβαια να απασχοληθούν όλοι. Στο μέτρο όμως που οι υποψήφιοι ανώτεροι λειτουργοί ήταν πολλοί, ήταν ίσως σκόπιμο η απορρόφησή τους να εμφανίζεται ως αρκετά πιθανή ώστε να είναι δυνατόν το Κράτος να αποτελεί πόλο έλξεως και φάρο ιδεολογικής συμμόρφωσης, για μεγάλα ποσοστά ανάμεσά τους.

Ανεξάρτητα από το ότι οι μακροπρόθεσμες προεκτάσεις της επιλογής αυτής υπήρξαν, όπως θα δούμε παρακάτω, ευρύτατες, είναι πάντως γεγονός ότι με τον τρόπο αυτό, και σε μια περίοδο πολύ «επικίνδυνη» για την εσωτερική σταθερότητα του καθεστώτος, συμπήχθηκε γρήγορα ένα εκτεταμένο σχετικά προνομιούχο στρώμα, που όχι μόνο εξαρτήθηκε άμεσα από την πολιτική εξουσία αλλά και που

38. G. Langro, *ό.π.*

39. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος και κοινωνική ανάπτυξη· η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1981.

40. Το υψηλότερο της Ευρώπης, το 1961, μετά τη Σουηδία και τη Γιουγκοσλαβία. (ΟΟΣΑ, *Projet régional Méditerranéen: Grèce*, Paris, OCDE, 1965, σελ. 61), βλ. ακόμα για το θέμα αυτό, Κ. Τσουκαλάς, «Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής», *Δευκαλιών*, Ν. 13, 1975, σελ. 15 επ.

επιπλέον ήταν σε θέση να παίξει το ρόλο του «οργανικού» διανοούμενου και του προπαγανδιστή. Δεν θα προχωρήσω περισσότερο στο σημείο αυτό. Με βάση όμως την αφετηρία αυτή, μπορεί κανείς να καταλάβει μια σειρά από μακροπρόθεσμες δομικές εμπλοκές στον τρόπο με τον οποίο αρθρώνεται το κράτος με την κοινωνία καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο, εμπλοκές που σε μεγάλο βαθμό παρατηρούνται ακόμα και σήμερα.

Δεν είναι βέβαια δυνατό να εντοπίσουμε όλες τις επιπτώσεις που είχε η δόμηση αυτή της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα, ούτε κατά μείζονα λόγο να μπορούμε στο βάθος τους. Θα ήθελα απλώς να επισημάνω ενδεικτικά ορισμένα σημεία και να προτείνω ορισμένες υποθέσεις για περαιτέρω επεξεργασία. Έτσι, θα εξετάσω σύντομα και με τη σειρά:

1. Τις προεκτάσεις στην ίδια τη «λειτουργικότητα» των δημόσιων υπηρεσιών, και
2. Τις προεκτάσεις στο επίπεδο της οργάνωσης του εκπαιδευτικού συστήματος, της εκπαιδευτικής ζήτησης και του προσανατολισμού των ανωτάτων σπουδών και κατά παρέκταση στις μορφές της κοινωνικής κινητικότητας.

Μέσα από τις προεκτάσεις αυτές που απλώς θα επισημανθούν, θα φανεί, όπως τόνισα από την αρχή, η *θετική* λειτουργία του Κράτους σαν παράγοντα όχι μόνο στην αναπαραγωγή αλλά και στην ίδια τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.

Βέβαια, οι υποθέσεις που θα ακολουθήσουν αναφέρονται στο ειδικότερο ελληνικό φαινόμενο και δεν θα πρέπει κατά κανένα τρόπο να νοηθούν ως ελληνικές ιδιομορφίες. Τα ίδια φαινόμενα, ή τουλάχιστον μερικά από αυτά, τα συναντάμε σε πολλές χώρες της περιφέρειας. Στην Ελλάδα, όμως, εκείνο που είναι αξιοσημείωτο είναι ότι η «στροφή» της εξουσίας προς τις επιλογές αυτές υπήρξε ξαφνική και υλοποιήθηκε ταχύτατα. Και ότι αποτελεί τάση που ανατρέπει τις προηγούμενες, εκλογικευτικές επιλογές, ανοίγοντας μια νέα περίοδο στην ιστορία του ελληνικού κρατισμού.

1. Ας αρχίσουμε από το πρώτο σημείο: Είναι φανερό ότι ο μεταπολεμικός ελληνικός κρατικός μηχανισμός εξελίχθηκε κατά τρόπο εξαιρετικά αντιορθολογιστικό. Υπάρχει μάλιστα σωρεία μαρτυριών που υπογραμμίζουν ότι κατά τη μεταπολεμική περίοδο η δυσλειτουργία του δημόσιου τομέα στην Ελλάδα είναι πολύ πιο έντονη από ό,τι ήταν στο μεσοπόλεμο.⁴¹ Η αλόγιστη ταχύτατη υπερδιόγκωση του μηχανισμού, ο τρόπος επιλογής των δημόσιων υπαλλήλων και λει-

41. Βλ., π.χ., Δημ. Αθανασόπουλος, *ό.π.*, *passim*

τουργών, το γενικότερο πολιτικό κλίμα, η κρίση των αξιών και η υδροκεφαλική δομή των υπηρεσιών θα πρέπει να συνέβαλαν στην περαιτέρω κατολισθήση της λειτουργικότητας του δημοσίου. Πέρα όμως από τα αίτια, που είναι με βεβαιότητα πολλαπλά, θα πρέπει να τονισθεί ότι η συγκεκριμένη εξέλιξη της κατάστασης μας επιτρέπει να δούμε πόσο αποπροσανατολιστικές μπορεί να είναι οι αντιλήψεις που ταυτίζουν κατ' ανάγκη τη γραφειοκρατικοποίηση με την εκλογίκευση. Η γραφειοκρατική οργάνωση και η διόγκωση των υπηρεσιών δεν είναι πάντοτε συνάρτηση των αναγκαιοτήτων που προκύπτουν από τις τεχνικο-οργανωτικές προδιαγραφές του καταμερισμού της εργασίας, στο πλαίσιο ενός εκλογικευμένου μελήματος απόλυτης μεγιστοποίησης και αριστοποίησης της αποτελεσματικότητας του μηχανισμού, αλλά μπορεί να υπακούει σ' ένα σύστημα προδιαγραφών που προσδιορίζεται εσκεμμένα με κριτήρια ευθέως πολιτικά. Πρόκειται για ένα «πολιτικό» καταμερισμό της εργασίας⁴² (και της ανεργίας) που καθίσταται δυνατός μέσω της τυπικά τουλάχιστον «απεριόριστης» σχεδόν δυνατότητας της πολιτικής εξουσίας να επιλέγει το ποσοστό του πλεονάσματος που αποφασίζει να διαχειρίζεται και τον τρόπο που θα το επινείμει. Η κρατική γραφειοκρατία έχει λοιπόν κατεξοχήν μια δική της *αυτόνομη σκοπιμότητα*, που δεν απορρέει ούτε από τις εσωτερικές ανάγκες εκλογίκευσης του ίδιου της του οργανωτικού πλαισίου, ούτε από τις «λειτουργίες» που υποτίθεται ότι καλείται να επιτελέσει.⁴³ Με την έννοια αυτή, είναι φανερό ότι, αδιάφορα αν συνειδητά ή ασυνειδητά, ή λογική της αριστοποίησης της λειτουργίας του μηχανισμού υποχώρησε άρδην μπροστά στην πολιτικά υπέρτερη πολιτική λογική της άμεσης συμβολής στην πολιτικο-κοινωνική σταθερότητα του καθεστώτος. Είναι εξάλλου λογικό να σκεφτούμε ότι η ίδια η συγκρότηση της άρχουσας τάξης μετά το 1945 καθιστούσε πολύ λιγότερο επιτακτική την «ανάγκη» εκλογίκευσης του δημοσίου μηχανισμού, αναστρέφοντας έτσι τις τάσεις που παρατηρήθηκαν στο μεσοπόλεμο. Πράγματι, ο βενιζελισμός, στο μέτρο που εξέφραζε την κοινωνική δυναμική των «επιχειρηματικών» μερίδων της αστικής τάξης,⁴⁴ είχε την τάση να προβάλλει λύσεις που κατέτειναν στην οργανωτική και λειτουργική εκλογίκευση του Κράτους, τάση που εκφραζόταν τόσο με την προσπάθεια μείωσης του κρατικοδίαιτου προσωπικού, όσο και με την εκπεφρασμένη πρόθεση

42. Πρβλ. H. Lefebvre, *ό.π.*, σελ. 141.

43. Πρβλ. Claude Lefort, *Elements d'une critique de la Bureaucratie*, Paris (νέα έκδοση), 1979, σελ. 291-293.

44. Πρβλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *The Stillborn Democracy*, University of California Press, 1983.

γενικότερης παρέμβασης στην αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού με γνώμονα τα φιλελεύθερα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.⁴⁵ Για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία είχε αρχίσει να διαγράφεται, αγνά έστω, ένα πολιτικό σχέδιο προγραμματισμού, ιεράρχησης διαχείρισης της εργατικής δύναμης με κριτήρια τις διαφαινόμενες «ανάγκες» της αγοράς εργασίας. Το γεγονός ότι τα βενιζελικά σχέδια αποδυναμώθηκαν και τελικά ανετράπησαν δεν μεταβάλλει το χαρακτήρα της μεσοπολεμικής δυναμικής: στα μέσα της δεκαετίας του '30, το ελληνικό κράτος εμφανιζόταν πολύ πιό «κοντά» στα λειτουργικά δυτικο-ευρωπαϊκά πρότυπα από οποτεδήποτε άλλοτε στην ιστορία του.

Η επάνοδος στα παλαιότερα χνάρια, μετά το 1945, πρέπει λοιπόν να τονισθεί ιδιαίτερα. Το πρόβλημα όμως δεν σταματάει εδώ. Διότι, μολονότι, όπως είπαμε, η πολιτική επιλογή της ταξικής σταθεροποίησης υπαγορευόταν από την άμεση συγκυρία, θα πρέπει να αναρωτηθούμε για τους λόγους για τους οποίους *δεν φαίνεται να υπήρξαν αντιστάσεις* από μέρους της άρχουσας τάξης στη διαδικασία απο-εκλογίκευσης του δημόσιου τομέα. Είναι βέβαια σαφές ότι οι ιδεολογικοί κλυδωνισμοί και η διάχυτη πολιτική αβεβαιότητα δεν επέτρεπαν την εμφάνιση και τη μεθόδευση οποιωνδήποτε σκοπιμοτήτων που να έρχονται σε μερική έστω αντίφαση με την υπερκειμενη πολιτική σκοπιμότητα της ταξικής ανασυγκρότησης. Ωστόσο, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και το γεγονός της εσωτερικής αλλοίωσης της άρχουσας αστικής τάξης που μόνο περιθωριακά ενδιαφερόταν πια για την εκλογίκευση των εξωτερικών συνθηκών που οροθετούσαν την επιχειρηματική τους δράση αλλά που, αντίθετα, αντλούσαν τη δυνατότητα βραχυπρόθεσμων «υπερκερδών» από τη συνέχιση μιας νομισματικής οικονομικής και κυκλοφοριακής ανωμαλίας, στο πλαίσιο της οποίας το Κράτος επέτρεπε σπέκουλες και επένεμε πιστώσεις και πόρους βάσει προσωποπαγών σχέσεων και όχι μέσω εκλογικευμένων διαδικασιών. Έτσι, οι αντιρρήσεις, που θα ήταν δυνατόν να διατυπωθούν από μέρους μιας μακροπρόθεσμα επιχειρηματικής αστικής τάξης, δεν είχαν λόγο ύπαρξης στους κόλπους των νέων κυρίαρχων ομάδων που το κύριο μέλημά τους ήταν να εκμεταλλευθούν την ανώμαλη κατάσταση για να συσσωρεύσουν, το ταχύτερο, ρευστοποιήσιμους, μετατρέψιμους και εξαγωγίμους πόρους. Μπορεί να πει κανείς ότι ο εμφύλιος πόλεμος κερδήθηκε από μια παράταξη στη νίκη της οποίας τα άρχοντα στρώματα δυσκολεύονταν να πιστέψουν και πάντως

45. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια του Βενιζέλου να προωθήσει την τεχνική εκπαίδευση και να περιορίσει την πρόσβαση στη μέση και ανώτατη παιδεία. Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Η ανώτατη εκπαίδευση...* ό.π.

αρνιόντουσαν να στοιχηματίσουν. Αντίθετα, με την ανερχόμενη άρχουσα αστική τάξη των ετών 1910-1920, η οποία, στο πλαίσιο μιας «επιθετικής» ταξικής αισιοδοξίας, χρηματοδότησε ενεργά και σταθερά την εθνική εκτετατική περιπέτεια, οι αντίστοιχες κοινωνικές μερίδες των ετών 45-50 λειτούργησαν «φοβισμένα», «αμυντικά» και σπεκουλαδώρακα. Με την έννοια αυτή, η θεαματική απολειτουργικοποίηση και απο-διάρθρωση του κρατικού μηχανισμού συνδέεται σαφώς και με τη νέα διάρθρωση και τους νέους προσανατολισμούς των νέων ηγετικών μερίδων της αστικής τάξης που έβλεπαν το μέλλον τους περισσότερο ως εισοδηματίες της Λωζάννης, ως μεγαλοκαρχαρίες της Αργεντινής ή ως εφοπλιστές των επτά θαλασσών παρά ως επιχειρηματίες δεμένοι με τον εμφανιζόμενο υπό διαλυτική αίρεση «ακόμα δικό τους», εθνικό ελλαδικό χώρο. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να σημειωθεί ότι η συμπεριφορά αυτή των κεφαλαιούχων, στην περίοδο μετά το 1945, ούτε παράδοξη είναι, ούτε μπορεί να αντιμετωπισθεί ως συνάρτηση μιας «ελλειμματικής», λογικά ή ηθικά, στάσης ως προς τις επενδυτικές τους επιλογές. Είναι φανερό ότι ο στόχος του κεφαλαιοκράτη δεν μπορεί να είναι παρά *μόνο* η μεγιστοποίηση του κέρδους του. Η επιχειρηματική δραστηριότητα όμως δεν συντελείται σε ένα κοινωνικό κενό, αλλά σ' ένα δεδομένο τόπο και χρόνο και κάτω από ορισμένες συνθήκες. Η κεφαλαϊκή συσσώρευση πραγματοποιείται λοιπόν στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου εσμού θεσμών και κοινωνικών πρακτικών, ανάμεσα στους οποίους το επίπεδο και η δομή της ταξικής πάλης παίζει βασικό ρόλο.⁴⁶ Σε μια χώρα λοιπόν όπου η έκβαση της στρατιωτικής και πολιτικής πάλης εμφανιζόταν αβέβαια, και όπου, ακόμα και μετά τη λήξη του εμφυλίου, το μέλλον της χώρας, από την άποψη της εξέλιξης των εσωτερικών της ισορροπιών και των διεθνών της διασυνδέσεων, φαινόταν «επικίνδυνο» (πράγμα στο οποίο συνέτεινε ο ίδιος ο «αμυντικός» και απολογητικός χαρακτήρας της επίσημης ιδεολογίας), θα ήταν τουλάχιστον περιέργο να επιχειρούσαν σε ευρεία κλίμακα μακροπρόθεσμες επενδύσεις αναπόσπαστα «δεμένες» με τον ελλαδικό χώρο, και υλικά μη μετακινήσιμες. Και τούτο έστω και αν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για κερδοφόρες επενδύσεις στη βιομηχανική παραγωγή, πράγμα που είναι εξαιρετικά αμφίβολο, τόσο για λόγους που ανάγονται στο γενικότερο «άνοιγμα» του διεθνούς

46. Πρβλ. David M. Gordon, I. Richard, Edwards, Michael Reich, *Segmented Work. Divided Workers: The Historical Transformation of Labour in the United States*, Cambridge 1982, σελ. 23 επ., όπου και διατυπώνεται η κατά τη γνώμη μου εξαιρετικά χρήσιμη έννοια της «κοινωνικής δομής της συσσώρευσης» που αποτελείται από το σύνολο των θεσμών (πολιτικών, ιδεολογικών κτλ.) που οροθετούν τη διαδικασία της συσσώρευσης. Ανάμεσά τους καιρία είναι η τρέχουσα μορφή και το επίπεδο της ταξικής πάλης.

εμπορίου στην περίοδο αυτή, άνοιγμα που επιτάχυνε και όξυνε τις διαδικασίες περιφερειοποίησης των εξαρτημένων χώρων, όσο και για λόγους που συνδέονται με την ανυπόκριτη «αποθάρρυνση» της ελληνικής εκβιομηχάνισης από μέρους των προστατιδών δυνάμεων. Ο κατά προτίμηση λοιπόν προσανατολισμός των κεφαλαιούχων προς βραχυπρόθεσμες χρηματιστικές και σπεκουλαδóρικες δραστηριότητες και η μαζική παράνομη εκροή συναλλάγματος, παρόλα τα αυστηρότατα μέτρα — μια ακόμα έκφραση της αντίφασης ανάμεσα στην οροθέτηση των συλλογικών και μακροπρόθεσμων συμφερόντων της άρχουσας τάξης και στη συμπεριφορά των κατ' ιδίαν κεφαλαιούχων —, είναι η φυσική και λογική συνέπεια των αβεβαιοτήτων ως προς την τελική έκβαση της ταξικής πάλης στην Ελλάδα. Η πλήρης αδιαφορία των κεφαλαιούχων για το ξεχαρβάλωμα του κρατικού μηχανισμού δεν είναι παρά μια από τις δευτερεύουσες προεκτάσεις της γενικής τους διστακτικότητας.

Είναι περιττό να τονισθούν οι μακροπρόθεσμες προεκτάσεις της επιλογής αυτής που εκφράζεται, από την άποψη που μας ενδιαφέρει εδώ, και με τη σημερινή «κακοδαιμονία» του κρατικού μηχανισμού. Από μια στιγμή και πέρα, η δυναμική της «διοικητικής συσσώρευσης» αυτονομείται, η παρκινσονιακή λογική διαχέεται στο σύνολο του μηχανισμού και οι πολιτικές δυνατότητες επιγενόμενης διαρθρωτικής παρέμβασης γίνονται ολοένα και μικρότερες. Αυτό ακριβώς συνέβη μετά το 1960, οπότε οι συντηρητικές κυβερνήσεις, ακόμα και στο μέτρο που το επιδίωκαν, δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν το *πολιτικό κόστος* μιας «εκκαθαριστικής» διοικητικής αναδιάρθρωσης, πού, από ένα σημείο και πέρα, συναρτούνταν πια και προς τα ίδια τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Αυτό επίσης συμβαίνει και σήμερα υπό το κράτος της σοσιαλιστικής κυβέρνησης. Μια ακόμη απόδειξη ότι το κράτος δεν είναι μόνο ένας «εξαρτημένος» μηχανισμός που εκτελεί απλώς ως όργανο τις επιταγές της «υπεύθυνης» Κυβέρνησης, αλλά είναι ταυτόχρονα και ένας αυτόνομος εσμός κοινωνικών φορέων με συμπηγμένα «εσωτερικά» σωματειακά συμφέροντα που *πιέζει* και *διαπραγματεύεται* με την επίσημη εξουσία όσον αφορά τους όρους της ύπαρξης και της αναπαραγωγής του. Οι συγκεκριμένες προεκτάσεις της κατάστασης αυτής στη λειτουργία του **κρατικού** μηχανισμού στην Ελλάδα είναι απροσμέτρητες. Παρόλη την ισχύ της πολιτικής εξουσίας η τυχόν παρέμβασή της εις βάρος των οργανωμένων υπαλληλικών κυκλωμάτων κινδύνευε να είναι καταλυτική. Η *πάγια εξάρτηση* των υπαλλήλων από την πολιτική εξουσία (που δεν σταματά με την πρόσληψη, αφού ακόμα και οι μόνιμοι υπάλληλοι «εξαρτώνται» από πάνω για την παροχή επιμισθίων υπερωριών, συμμετοχών σε συμβού-

λια κτλ.) εξασφάλιζε βέβαια την πολιτική και ιδεολογική ευθυγράμμιση των κριτικών οργάνων προς τις άνωθεν επιταγές, αρκεί να μην θίγονταν τα γενικά συμφέροντα των δημοσίων υπαλλήλων.

Αλλά η εξ' υπαρχής συνεχιακή πελατειακή και έξω - υπηρειακή αντιμετώπιση της επάνδρωσης των δημοσίων υπηρεσιών σε συνδυασμό με την *εκ προοιμίου αντιλειτουργικότητα και αναποτελεσματικότητα* τους καθιστούν αδύνατη την ανάπτυξη ενός «δημοσιο- υπαλληλικού ήθους». Και συνεπώς, οι αντιστάσεις σε οποιοσδήποτε μεταβολές κινδύνευαν να προκαλέσουν απρόβλεπτες *πολιτικές* κρίσεις, η σημασία των οποίων ευρύνεται εξαιτίας ακριβώς του μεγάλου σχετικού κοινωνικού βάρους του δημόσιου τομέα. Στο μέτρο λοιπόν που η ίδια η δόμηση των μηχανισμών έγινε με κριτήρια εξώλειτουργικά — και μάλιστα κατά τρόπο εξώφθαλμο — είναι φανερό ότι τα ίδια τα συμφέροντα των υπαλλήλων ήταν μόνιμα συνδεδεμένα με τα κέντρα εξουσίας που επιδίωκαν ή ανέχονταν την απλή αναπαραγωγή του όλου συστήματος σε πλήρη απεμπλοκή με την επίτευξη οποιωνδήποτε συγκεκριμένων διοικητικών «σκοπών». Με την έννοια αυτή, ποτέ δεν επιτεύχθηκε μια *θεσμοποίηση του ορθολογισμού*,⁴⁷ που θα εμφανιζόταν σαν να συνέπλεκε τα συμφέροντα των γραφειοκρατών με την επίτευξη των συγκεκριμένων σκοπών της γραφειοκρατικά δομημένης οργάνωσης. Και η ίδια η ασθενικότητα της εκ των άνω εκλογικευτικής βούλησης, που θα ήταν δυνατό να περιορίσει σχετικά, τη δημοσιοϋπαλληλική αυτοαναπαραγωγή, είχε σαν αποτέλεσμα τη συσσώρευση και την παγίωση της γραφειοκρατικής αδράνειας.

Τέλος, στο σημείο αυτό θέλω να παρατηρήσω ότι η «αδράνεια» αυτή δεν θα πρέπει να νοηθεί ως μια «ελλειμματική» ή «δύσμορφη» λειτουργία της ελληνικής κρατικής γραφειοκρατίας. Αντίθετα, η αριστοποίηση της λειτουργίας και της αποτελεσματικότητας των μηχανισμών προσκρούει *φυσιολογικά* στην αντίσταση των μισθωτών φορέων που τους επανδρώνουν. Σε κοινωνίες όπου πρυτανεύει η ατομιστική - ωφελμιστική ιδεολογία, η *λογική και αναμενόμενη ταξική συμπεριφορά* των εξαρτημένων κοινωνικών φορέων, που ούτε την εργασιακή διαδικασία ελέγχουν, ούτε το αποτέλεσμα της τους αφορά προσωπικά, δεν είναι η προσπάθεια αλλά η «λούφα». Πράγματι, μια από τις μονιμότερες και σοβαρότερες αντιφάσεις στον καπιταλισμό είναι εκείνη που αντιπαραθέτει την (αναγκαία) διάχυτη ατομοκεντρική ιδεολογία από τη μια μεριά με την εργασιακή πειθαρχία και την εσωτερίκευση των παραγωγιστικών και αριστοποιητικών αξιών, από

47. Wilbert E. Moore «Modernisation as Rationalisation: Processes and Restraints» στο *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 25, Supplement, 1977, «Essays on Economic Development and Cultural Change in Honor of Bert F. Hoselitz» σελ. 34-35.

Κ. Τσουκαλάς

την άλλη. Σε σημείο ώστε να μην υπερβάλλει κανείς λέγοντας ότι η ιστορία των καπιταλιστικών εργασιακών σχέσεων συμπίπτει με την ιστορία των διαφόρων μεθόδων με τις οποίες επιβάλλεται, εκβιάζεται ή προκαλείται η συμμόρφωση των εργαζομένων στις επιταγές της αποτελεσματικότητας. Η οργανωμένη ή αυθόρμητη πάλη εναντίον των μεθοδεύσεων αυτών είναι μια από τις πιο πάγιες μορφές της ταξικής πάλης, που είναι ίσως και αξεπέραστη στο πλαίσιο μισθωτών συστημάτων. Εφ' ὧ και, όπως παρατηρούσε ο Max Weber, προϋπόθεση της γραφειοκρατικής οργάνωσης είναι η ταύτιση «του γραφειοκράτη» με τη λειτουργία του, μια ταύτιση όμως που δεν μπορεί παρά να είναι σχετική και που δεν συμπίπτει κατ' ανάγκη με την επαγγελματική «ευσυνειδησία».⁴⁸ Έτσι, όταν οι συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες που σηματοδοτούν τη δόμηση ενός μηχανισμού είναι τέτοιες, ώστε το μέλημα της τιθάσευσης και υποταγής των εργαζομένων στους δεδομένους «αριστοποιητικούς» σκοπούς του μηχανισμού να εμφανίζεται ως δευτερεύον ή και περιθωριακό, τότε είναι απόλυτα λογικό οι ποιοεσδήποτε εκ των άνω εκλογικευτικές (και συνεπώς καταπιεστικές) παρεμβάσεις να προκαλούν αυξημένες αντιστάσεις, και να καθιστούν δυνατή και την εσωτερική της αδράνειας ως κεκτημένου δικαιώματος και «αναγνωρισμένης» συλλογικής πρακτικής.

2. Πολύ σύντομα τώρα, θα αναφερθώ σε μια άλλη, ίσως ακόμα σημαντικότερη προέκταση της ξαφνικής διόγκωσης του δημόσιου τομέα μετά τον πόλεμο. Το γεγονός ότι το Κράτος υπήρξε ο σημαντικότερος (και για ορισμένες κατηγορίες σχεδόν ο μοναδικός) εργοδότης δεν μπορούσε παρά να έχει γενικότερες επιπτώσεις στις κυρίαρχες μορφές της κοινωνικής κινητικότητας. Σε μια χώρα, όπου το ποσοστό της ανεργίας (ή της υποαπασχόλησης) ήταν μέχρι τουλάχιστον το 1960 τεράστιο και στην οποία, ταυτόχρονα, η ιδιωτική αγορά εργασίας παρέμενε υποτονική, η απασχόληση στο δημόσιο εμφανιζόταν, για πολλές κοινωνικές κατηγορίες, ως η μοναδική ελπίδα οικονομικής εξασφάλισης, επαγγελματικής αποκατάστασης και κοινωνικής και ταξικής ανέλιξης.

Δεν θα επιμείνω εδώ στο ζήτημα κατά πόσον η κρατική απασχόληση επηρέασε το σύνολο των μορφών καταμερισμού της εργασίας στην ελληνική κοινωνία. Θα περιοριστώ μόνο σ' ένα χώρο όπου το Κράτος ως εργοδότης έπαιξε, νομίζω, ρόλο θεμελιακό: όπως σημείωσα και πριν, για τα μορφωμένα στρώματα, η δημόσια εργοδοσία υπήρξε ο σχεδόν αποκλειστικός τρόπος παγίωσης της επαγγελματικής τους υπόστασης.

48. Πρβλ. Claude Lefort, *ό.π.*, σ. 286.

Αντίθετα, για τις μάζες των εργατών και υπεραριθμών χωρικών, που παρέμεναν καθλωμένοι στο εκπαιδευτικό επίπεδο του δημοτικού σχολείου, η κρατική εργοδοσία δεν μπορούσε παρά να είναι δευτερεύουσα μορφή κοινωνικής απορρόφησης. Γι' αυτούς η κοινωνική «διέξοδος» από τη γενικευμένη ανεργία των ετών '50 παρασχέθηκε από την ευρύτατη μεταναστευτική ροή, που από το 1955 ως το 1970 οδήγησε πάνω από 1.000.000 Έλληνες στα εργοστάσια της κεντρικής και δυτικής Ευρώπης. Μ' αυτό τον τρόπο επιτεύχθηκε μια *διχοτόμηση* των κυρίαρχων ροών της μαζικής κοινωνικής κινητικότητας. Από τη μια μεριά, τα «κατώτερα» κοινωνικά στρώματα, κυρίως στην ύπαιθρο, απειλούμενα από άμεση προλεταριοποίηση ή από ανεργία, εξαναγκάστηκαν να εκπατρισθούν στο πλαίσιο της νέας διάρθρωσης του παγκόσμιου συστήματος του καταμερισμού της εργασίας. Από την άλλη, ένα μεγάλο μέρος από τα απειλούμενα «άνωτερα» στρώματα απορροφήθηκε από τον κρατικό μηχανισμό. Η διχοτόμηση αυτή των επαγγελματικών προοπτικών, που συνδέεται σαφώς με μια *εκπαιδευτική* ιεράρχηση, είναι νομίζω, εξαιρετικά σημαντική όσον αφορά τις κοινωνικές και ιδεολογικές της προεκτάσεις. Στηρίζεται βέβαια σε μια μακρόχρονη καταβολή: ήδη από την αρχή της ανεξάρτητης ύπαρξης του ελληνικού κράτους, η εκπαίδευση υπήρξε ο βασικότερος μηχανισμός μεθόδευσης της κοινωνικής ανέλιξης. Έτσι εξάλλου εξηγείται και ο έντονος φετιχισμός της εκπαίδευσης που αποτελεί σταθερό γνώρισμα της νεοελληνικής κοινωνίας.⁴⁹ Και που θεμελιώνει σε μεγάλο βαθμό τον κατά προτίμηση προσανατολισμό των Ελλήνων σε γενικές, νομικές ή «κοινωνικές» σπουδές, σε βάρος των τεχνολογικών και φυσικών επιστημών.

Η μεταπολεμική εξέλιξη ακολουθεί λοιπόν τα παραδοσιακά χνάρια, με μια όμως σημαντική διαφορά: ότι, ταυτόχρονα με τον κυρίως κρατικά προσανατολισμένο εκπαιδευτικό φετιχισμό των γενικών γνώσεων, η μετανάστευση προβάλλεται σαν *μαζική κοινωνική λύση*, οδηγώντας έτσι σ' εντελώς νέες εκπαιδευτικές, κοινωνικές και ταξικές αντιθέσεις. Δεν είναι δυνατόν στο σημείο αυτό να προχωρήσουμε περισσότερο στην ανάλυση των συνεπειών της νέας αυτής σύνθετης δομής που, ας το επαναλάβουμε, προσδιορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα. Κατά τρόπο έμμεσο, και ίσως παράδοξο, η μεταναστευτική ροή συνέβαλε και αυτή αποφασιστικά στην αναδόμηση της μικροα-

49. Για το πρόβλημα αυτό, τα ιστορικά του αίτια και τις συγκεκριμένες κοινωνικές του προεκτάσεις, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα, 1977.

στικής Ελλάδας, και μάλιστα με πολλούς τρόπους. Συμβάλλοντας αποφασιστικά στη σταθεροποίηση της οικογενειακής μικρομεσαίας γεωργικής εκμετάλλευσης, τόσο άμεσα με τη μείωση της αγροτικής υποαπασχόλησης, όσο και με την ευθεία οικονομική ενίσχυσή της, και ενισχύοντας τη γενική ρευστότητα της ελληνικής οικονομίας με τα μεταναστευτικά εμβάσματα, η μετανάστευση «απήλλαξε» την Ελλάδα από τις οξύτερες εστίες των κοινωνικών συγκρούσεων που επαπειλούνταν. Και, μέσα από μια διαδικασία ιδιόμορφης κινητικότητας συνέτεινε στην οικονομική και ιδεολογική καθήλωση των απειλούμενων μικροαστικών στρωμάτων, που μεσοπρόθεσμα κατόρθωσαν να επανασυμπληρωθούν σε αυτόνομους μικροεπιχειρηματίες. Όταν μετά το 1970 άρχισε η ροή της παλιννόστησης, οι μετανάστες, ή τουλάχιστον μια μεγάλη μερίδα ανάμεσά τους, επανήλθαν ως σταθεροποιημένοι και «πολυσθενείς» αυτοαπασχολούμενοι φορείς τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη. Έτσι, ως προς την Ελλάδα, δεν υπήρξαν προλετάριοι παρά προσωρινά και μάλιστα μόνον έξω από τον ελληνικό χώρο. Τόσο οικονομικά όσο και πολιτικο-ιδεολογικά, η κοινωνική τους κατάσταση υπήρξε μακροπρόθεσμα καθαρά μικροαστική.⁵⁰ Ανεξάρτητα από αίτια και συγκυρίες, είναι λοιπόν γεγονός ότι τη στιγμή ακριβώς που οι κοινωνικές δυναμικές της χώρας ωθούσαν άμεσα προς την κατεύθυνση μιας μαζικής προλεταριοποίησης, οι μηχανισμοί της μεταναστευτικής ροής κατέστησαν έμμεσα δυνατή τη βαθμιαία επέλευση μιας εντελώς αντίθετης ταξικής κρυστάλλωσης και τη συνακόλουθη αποσόβηση των κοινωνικών συνειστών που θα απέρρεαν από τη σύγκρουση ανάμεσα στη *διχοτόμηση των ροών* της κοινωνικής κινητικότητας που επισημάνθηκε παραπάνω. Η επιβίωση και σταθεροποίηση ενός ιδιότυπου μικροαστισμού είναι λοιπόν συστατικό στοιχείο της σημερινής Ελλάδας.⁵¹ Και ασφαλώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι και σήμερα ακόμα η Ελλάδα εμφανίζει το *κατώτερο ποσοστό μισθωτών* όλης της Ευρώπης. Αν όμως η μετανά-

50. Με το ευρύτερο και γενικότερο πρόβλημα που τίθεται δεν μπορώ να ασχοληθώ εδώ. Βλ. π.χ. Georges Tapinos, *L'économie des migrations internationales*. Paris, 1974 και Michael Piore, *Birds of Passage. Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge, 1979. κυρίως σελ. 115 επ.

51. Δεν είναι ασφαλώς δυνατό, στο πλαίσιο αυτού του άρθρου, να προχωρήσω περισσότερο προς τη διερεύνηση του προβλήματος αυτού, που, κατά τη γνώμη μου, είναι το *κεντρικότερο και χαρακτηριστικότερο γνώρισμα* της ελληνικής κοινωνίας σήμερα. Θέλω απλώς να σημειώσω ότι ο νέος ελληνικός μικροαστισμός θα πρέπει να νοηθεί ως συγκείμενος από *δύο υποσύνολα* με διαφορετικές οικονομικές και ιδεολογικές λειτουργίες, που ανταποκρίνονται χονδρικά στην «παράδοσιακή» και στη «νέα» μικροαστική τάξη, σύμφωνα με τη διάκριση του Ν. Πουλαντζά (*Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*. Paris, 1974). Άσχετα με τα σημαντικά θεωρητικά προβλή-

στευση υπήρξε ο κατεξοχήν μηχανισμός κοινωνικής σταθεροποίησης των μη εκπαιδευμένων κοινωνικών εκείνων στρωμάτων που απειλούνταν από άμεση προλεταριοποίηση, το κράτος υπήρξε ο μηχανισμός που προστάτευε και αναπαρήγε τα απειλούμενα εκπαιδευμένα στρώματα. Έτσι, συνέβαλλε αποφασιστικά στη συντήρηση μιας μεσοπρόθεσμης ταξικής και εργασιακής ισορροπίας που επιβίωνε σταθερά, *παρόλη* τη διαδικασία περιφερειοποίησης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στο πλαίσιο του οποίου συντηρούνταν — και συντηρούνται — απείρως περισσότεροι αυτόνομοι και σταθεροποιημένοι μικροαστοί από όσους θα μπορούσε να εκθρέψει η «φυσιολογική» κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη της χώρας.

Δεν μπορώ να μπω στο σημείο αυτό στη βαθύτερη διερεύνηση των ταξικών προεκτάσεων της κρατικής εργοδοσίας, σε συνδυασμό ή όχι με τη μετανάστευση. Θα αρκεσθώ στην απαρίθμηση ορισμένων επιπτώσεων στο επίπεδο της εξέλιξης των εκπαιδευτικών μηχανισμών, αυτών καθεαυτών. Αυτό που θέλω απλώς να τονίσω είναι η *ειδική σημασία της μαζικής κρατικής εργοδοσίας* στο διακεκριμένο κοινωνικό υποσύνολο των «εκπαιδευμένων», σε επίπεδο γυμνασιακής, και κυρίως πανεπιστημιακής, παιδείας.

Πιστεύω λοιπόν ότι η διαδικασία της μεταπολεμικής δόμησης του κρατικού μηχανισμού έχει σαφέστατες προεκτάσεις στον προσανατολισμό των ανωτάτων σπουδών.

Στο πλαίσιο αυτό θα ήταν βέβαια αναγκαίο να ξέρουμε ακριβώς πόσοι και ποιοι ανάμεσα στους πτυχιούχους απορροφώνται από το κράτος και σε ποιους κλάδους, όπως και τη διαχρονική εξέλιξη του ρόλου του κράτους στην απορρόφησή τους. Ακόμη μια φορά, ο πλήρης υπολογισμός είναι αδύνατος γιατί λείπουν εντελώς συνολικά στοιχεία για τις δημόσιες υπηρεσίες. Μια σειρά από υπολογισμούς μας δίνει εν τούτοις τη δυνατότητα να κάνουμε ορισμένες υποθέσεις εργασίας. Έτσι, για το 1980, π.χ., για το οποίο έχουμε τα σχετικά πληρέστερα στοιχεία, η εικόνα είναι η εξής:

ματα που τίθενται γύρω από τη διάκριση αυτή, απομένουν ανοικτά τα ερωτήματα που σχετίζονται με τη σχετική κοινωνική βαρύτητα των δύο αυτών μικροαστικών υποσυνόλων, με την εσωτερική άρθρωση μεταξύ τους, με τους κοινωνικούς και οικονομικούς μηχανισμούς που προσδιορίζουν την ειδικότερη εξέλιξή τους στο πλαίσιο της συγκεκριμένης άρθρωσης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού με την παγκόσμια αγορά, με την ενδεχόμενη σχετική κοινωνικο-ιδεολογική ώσμωση ανάμεσά τους και με την εμφάνιση νέων μορφών *πολλαπλής κοινωνικο/επαγγελματικής ενσωμάτωσης* που ανταποκρίνεται σε νέες μορφές οικογενειακού προγραμματισμού και *στρατηγικών* κίνητικότητας.

Κ. Τσουκαλάς

Πτυχιούχοι απασχολούμενοι στον δημόσιο τομέα (1980)

Μόνιμοι υπάλληλοι κατηγορίας ΑΤ (που προϋποθέτει πτυχίο)	20.584
Πτυχιούχοι με σχέση ιδιωτικού δικαίου	1.010
Μόνιμοι υπάλληλοι κατηγορίας ΑΤ ΝΠΔΔ	8.907
Μη μόνιμοι υπάλληλοι ΝΠΔΔ πτυχιούχοι	389
Πτυχιούχοι Υ.π. Εξωτερικών	545
Δικαστικοί	2.043
Πτυχιούχοι Υπάλληλοι Γραμματείας δικαστηρίων	432
Εκπαιδευτικοί	71.310
Διδακτικό προσωπικό ΑΕΙ	6.344
Σύνολο	111.564

Πηγή: Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, *Δελτίο στατιστικών στοιχείων προσωπικού δημοσίων υπηρεσιών* (έτους 1980). Αθήνα: 1981 (πολυγραφημένο). Στατιστική Επιτελής της Ελλάδος, 1981.

Στους ανωτέρω δεν συμπεριλαμβάνονται οι υπάλληλοι των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, οι στρατιωτικοί και τα σώματα ασφαλείας, οι ειδικές θέσεις μετακλητών υπαλλήλων, καθώς και, πράγμα πολύ σημαντικότερο, τα διάφορα νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου που εποπτεύονται από το κράτος (Τράπεζες, Ιδρύματα, Ιδρύματα Ερευνών κ.ο.κ.) και οι κρατικές επιχειρήσεις. Δεν μπορούμε βέβαια να υπολογίσουμε με ακρίβεια τον αριθμό των πτυχιούχων που απασχολούνται στους χώρους αυτούς, είναι όμως αδύνατο να μην είναι τουλάχιστον της τάξεως των 20-30.000.

Το σύνολο λοιπόν των πτυχιούχων που απασχολούνται από το δημόσιο το 1980 θα πρέπει να είναι της τάξεως των 130.000-140.000. Δεν έχουμε ακόμα δεδομένα για τον συνολικό αριθμό των πτυχιούχων το 1980. Σύμφωνα όμως με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, το 1971 ο συνολικός αριθμός τους ήταν 210.068. Έτσι, δεδομένου ότι για το 1971 σε όλους περίπου τους τομείς, οι υπάλληλοι φαίνεται να ήταν περίπου τα 3/4 των υπαλλήλων του 1980, μπορεί να συναγάγει κανείς ότι και γύρω στα 1970 ο δημόσιος τομέας με την ευρεία έννοια φαίνεται να απασχολούσε περίπου το 50% του συνόλου των πτυχιούχων. Ωστόσο, αν σκεφθούμε ότι το τελευταίο αυτό σύνολο περιλαμβάνει άτομα που δεν μετέχουν ενεργά στην αγορά εργασίας, όπως συνταξιούχους, νοικοκυρές, στρατευμένους και εισοδηματίες, προκύπτει ότι το δημόσιο θα πρέπει να απασχολούσε στην πραγματικότητα πολύ πάρα πάνω από το μισό των ενεργών πτυχιούχων. Αν μάλιστα περιορίσουμε το ερώτημα στους πτυχιούχους εκείνους που μετέχουν ενεργά στην αγορά εργασίας ως ενεργεία ή δύναμι μισθωτοί, δεδομένου ότι ένα μεγάλο μέρος τους είναι ανεξάρτητοι επαγγελματίες (ή επιχειρηματίες), προκύπτει ότι από τους μισθωτούς πτυχιούχους ο δημόσιος

τομέας απασχολεί ένα πολύ μεγάλο μέρος, που ίσως και να υπερβαίνει και τα τρία τέταρτα του συνόλου, και ότι, συνεπώς, στην αγορά εργασίας των πτυχιούχων το κράτος με την ευρεία έννοια παίζει ρόλο κυριαρχικό.

Το ίδιο αυτό συμπέρασμα μπορεί να βγει, ενδεικτικά έστω, από την ανάλυση της ροής των νέων προσλήψεων στον δημόσιο τομέα. Παίρνοντας ενδεικτικά το έτος 1964, για μόνο το λόγο ότι υπάρχουν μερικά διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία,⁵² παρόλο που ο χρόνος αυτός δεν είναι ίσως, από πολιτική άποψη, απόλυτα «τυπικός», μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

Για το χρόνο αυτό, το σύνολο των νεοπροσληφθέντων πτυχιούχων μονίμων υπαλλήλων του Δημοσίου και των ΝΠΔΔ ήταν 878. Σ' αυτούς πρέπει να προσθέσουμε 1.000 περίπου καθηγητές και 1.500 δασκάλους. Σύνολο περίπου 2.500 επιστημόνων, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνονται οι δικαστικοί, οι στρατιωτικοί, οι επί συμβάσει ιδιωτικού δικαίου διοριζόμενοι στο δημόσιο και τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ούτε, φυσικά, οι διοριζόμενοι στα ΝΠΔΔ και στις επιχειρήσεις που ελέγχονται από το κράτος. Ανεξάρτητα λοιπόν από το γεγονός ότι ο αριθμός των τελευταίων είναι αδύνατο να εξακριβωθεί, δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι το σύνολο των νέων πτυχιούχων, που άμεσα ή έμμεσα απασχολήθηκαν από τον δημόσιο τομέα το 1964, θα πρέπει να ξεπερνούσε κατά πολύ τις 3.000 ή και τις 3.500.

Αν τώρα σκεφθούμε ότι τον ίδιο χρόνο οι νέοι πτυχιούχοι μόλις ξεπερνάνε τις 6.000 (συμπεριλαμβανομένων και των πτυχιούχων των Παιδαγωγικών Ακαδημιών), είναι σαφές ότι το δημόσιο με την ευρεία έννοια απασχολεί πολύ πάνω από τους μισούς.

Η διερεύνηση της αναλογίας των πτυχιούχων κατά σχολές φωτίζει τη ροή ακόμα καλύτερα. Από τα 6.337⁵³ νέα πτυχία της περιόδου 1964-1965, τα 1596 απονέμονται από σχολές των οποίων η βασική επιδίωξη είναι η παροχή γενικών γνώσεων για τήν επάνδρωση διοικητικών μηχανισμών (Πάντειος, Ανωτάτη Εμπορική, Βιομηχανικές Σχολές).⁵⁴ Χαρακτηριστικά, τον ίδιο χρόνο 80% (και 87% των υποψηφίων) των νέων μονίμων υπαλλήλων προέρχονται από τις σχολές αυτές (ο.π. Πίναξ XIII). Αν σ' αυτούς προσθέσουμε και τους 1.722 πτυχιούχους

52. ΑΣΔΥ, *Επάνδρωσις των δημοσίων υπηρεσιών και ΝΠΔΔ*, Στατιστικά στοιχεία έτους 1965, Απρίλιος 1966 (πολυγραφημένο).

53. Στοιχεία από τη *Στατιστική Επετηρίδα* του 1966.

54. Σ' αυτούς περιλαμβάνουμε τη Γεωπονική, της οποίας το σύνολο περίπου των πτυχιούχων απορροφάται από το δημόσιο (Πρβλ. ΟCDE, *Projet régional méditerranéen*, ό.π., σελ. 121, Πίνακας 45, υποσ. 1).

Κ. Τσουκαλάς

των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, προκύπτει ότι πάνω από 52% του συνόλου των νέων πτυχιούχων είναι σαφέστατα προσανατολισμένοι προς τον δημόσιο τομέα. Σ' αυτούς θα έπρεπε βέβαια να προστεθούν και οι απόφοιτοι των στρατιωτικών σχολών.

Από τους υπόλοιπους πτυχιούχους 1.077 (16% του συνόλου) προέρχονται από τις Φιλοσοφικές και Φυσικομαθηματικές σχολές. Οι τελευταίοι, κατά ένα πολύ μεγάλο ποσοστό, πάντως περισσότεροι από τους μισούς, επιδιώκουν και εν πολλοίς πετυχαίνουν την επαγγελματική τους αποκατάσταση στο Δημόσιο, είτε — και κατά κύριο λόγο — στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση είτε και αλλού (Αρχαιολογικές Υπηρεσίες, Ερευνητικά Κέντρα, Ανωτάτη Εκπαίδευση κ.α.). Ο ρυθμός αύξησης των καθηγητών των Γυμνασίων από το 1959 ως το 1964 (ο αριθμός των καθηγητών περνάει από 4.979 σε 7.868 — δηλαδή 2.889 νέες θέσεις — που μεταφράζεται, αν υπολογίσει κανείς τις αποχωρήσεις και παραιτήσεις, σε 700 περίπου νέους διορισμούς κάθε χρόνο) δείχνει ότι μ' αυτό τον τρόπο απορροφώνται στην περίοδο αυτή γύρω στα 70% των νέων πτυχιούχων των παραπάνω σχολών αυτών.

Απομένουν οι καθαρά «ελευθέρια σχολές» (Νομική, Ιατρική, Οδοντιατρική, ΕΜΠ, Σ. Καλών Τεχνών κ.α.) με 1.932 νέους πτυχιούχους (32% του συνόλου). Απ' αυτούς οι περισσότεροι απορροφώνται βέβαια από τον «ιδιωτικό» τομέα και ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα. Ωστόσο, και ανάμεσά τους αρκετοί απορροφώνται από το κράτος, στη διοίκηση, στη δικαιοσύνη, στα νοσηλευτικά ιδρύματα και σε σημαντικούς αριθμούς στα ΝΠΔΔ που ελέγχονται από το Κράτος.

Από τον πρόχειρο αυτό υπολογισμό, μπορούμε να συναγάγουμε ότι *περισσότεροι από τα 2/3 των πτυχιούχων των ΑΕΙ κάθε λογής φαίνεται ότι προσανατολίζονται και καταλήγουν να απορροφώνται από το Δημόσιο και τις παραφυάδες του.*

Βέβαια, η διασπορά των παραπάνω στοιχείων μέσα στο χρόνο και ο επιλεκτικός χαρακτήρας των δεδομένων δεν μας δίνουν τη δυνατότητα να αντλήσουμε οριστικά συμπεράσματα. Είναι όμως λογικό να σκεφθούμε ότι το φαινόμενο του *έμμονου προσανατολισμού* της ζήτησης για ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα προς τις «αντιπαραγωγικές» και σε μεγάλο βαθμό παρασιτικές κατευθύνσεις των γενικών σπουδών δεν είναι δυνατόν να συναρτάται, κατά κύριο λόγο, με ιδεολογικούς «ατταβισμούς», αλλά θα πρέπει να ανταποκρίνεται στη συγκεκριμένη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας των πτυχιούχων σε εθνικό επίπεδο. Έτσι, το γεγονός ότι κατά τρόπο πάγιο, ανάμεσα στο 1955 και στο 1965, η Ελλάδα παρουσιάζει ανάμεσα σ' όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ *το μεγαλύτερο ποσοστό φοιτητών εγγεγραμμένων στις νομικές και κοινωνικές επιστήμες*, και ταυτόχρονα το χαμηλότερο ποσοστό

Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα

εγγεγραμμένων στις τεχνολογικές επιστήμες,⁵⁵ δεν μπορεί να είναι άσχετο με τον κυρίαρχο ρόλο του Κράτους ως εργοδότη σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο.

Έτσι, φαίνεται λογικό να υποθέσουμε ότι αν στην άμεση μεταπολεμική περίοδο οι ανάγκες πολιτικής σταθεροποίησης του αστικού καθεστώτος οδήγησαν στη γοργή οικοδόμηση ενός ογκώδους, υδροκεφαλικού και αντιλειτουργικού κρατικού μηχανισμού, στην περίοδο που ακολούθησε, η αναπαραγωγή του μηχανισμού αυτού, και οι άμεσες προεκτάσεις του στη διαμόρφωση της αγοράς εργασίας για «εκπαιδευμένους» φορείς, θα πρέπει με τη σειρά του να υπήρξε ο αποφασιστικότερος παράγοντας στην περαιτέρω διαμόρφωση των σχημάτων του εκπαιδευτικού προσανατολισμού και της κοινωνικής ζήτησης για ανώτατη εκπαίδευση. Η διαδικασία γενικότερης αστικής «εκλογίκευσης» της ελληνικής κοινωνίας, που χαρακτηρίζει τη βραχεία μεσοπολεμική περίοδο, στο πλαίσιο μιας «αυτόκεντρης» και σχετικά αυτόνομης εθνικής ανάπτυξης, έχασε γρήγορα την ορμή της για να αποδυναμωθεί εντελώς με τους πολέμους και την κατοχή. Μέσα σε εντελώς διαφορετικές πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες — τόσο στο εθνικό όσο και στο παγκόσμιο επίπεδο — και στο πλαίσιο εντελώς διαφορετικών προσδιοριστικών δομών, ο εργοδοτικός ρόλος του Κράτους φαίνεται να προσιδιάζει από ορισμένες απόψεις προς τα παλαιότερα λειτουργικά και διαρθρωτικά του πρότυπα.

Μια ακόμα παρατήρηση είναι ίσως χρήσιμη. Η αναλογικά τεράστια συμμετοχή του Κράτους στην απορρόφηση του εκπαιδευμένου προσωπικού συναρτάται, χωρίς αμφιβολία, και με την εσωτερική διάκριση των δικτύων της εκπαίδευσης σε δύο ιεραρχημένα υποσύνολα. Ήδη μίλησα για τις σχολές εκείνες που προσανατολίζουν κατά κύριο λόγο ή και αποκλειστικά προς τη δημοσία διοίκηση και οι οποίες συγκεντρώνουν, όπως είδαμε, γύρω στα δυο τρίτα του φοιτητικού σώματος. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να συνδυασθεί με το ότι οι σχολές αυτές είναι από κάθε άποψη *υποβαθμισμένες* σε σχέση με εκείνες που προετοιμάζουν τα ελευθέρια επαγγέλματα. Η υποβάθμιση αυτή εκφράζεται με ποικίλους τρόπους. Από την άποψη της ταξικής προέλευσης του φοιτητικού σώματος,⁵⁶ από την άποψη της γεωγραφι-

55. ΟΟΣΑ, *Développement de l'enseignement supérieur 1950-1967*, σελ. 135 και 142-144. Βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, *Η ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα ως μηχανισμός κοινωνικής αναπαραγωγής*, ό.π., σελ. 20-21.

56. Όπως βγαίνει π.χ. από μια έρευνα της Γ. Λαμπίρη-Δημάκη, ο δείκτης ανισότητας της ταξικής προέλευσης των φοιτητών ποικίλλει ανάλογα με τη σχολή. Ενώ στη Νομική, τη Φιλοσοφική, την Ιατρική και την Οδοντιατρική «υπερέχουν οι νέοι των μεσαίων και ανώτερων τάξεων», στη Θεολογική (που κατά παρέκταση οδηγεί σε

κής καταγωγής τους,⁵⁷ από την άποψη τέλος του κόστους της.⁵⁸ Καθίσταται σαφές ότι σε γενικές γραμμές οι ανώτατες σπουδές στην Ελλάδα φαίνεται ότι απαρτίζονται μεταπολεμικά από δύο δίκτυα με διαφορετικό κοινωνικό περιεχόμενο. Από τη μια μεριά, από ένα «κρατικο-προσανατολισμένο» δίκτυο που λειτουργεί καταρχήν σαν μηχανισμός κοινωνικής ανέλιξης και οικονομικής εξασφάλισης παιδιών που προέρχονται από κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες. Και από την άλλη, από ένα άλλο δίκτυο που προσανατολίζεται καταρχήν προς τα ελεύθερα επαγγέλματα, στο πλαίσιο του οποίου παράγεται και αναπαράγεται το μεγαλύτερο μέρος της άρχουσας τάξης με τη στενή έννοια. Παρόλο που, φυσικά, τα όρια ανάμεσα στα δύο αυτά δίκτυα δεν είναι παρά σχετικά, είναι σαφές ότι η διάκριση των πτυχιούχων σε δύο ασαφώς έστω ιεραρχημένες κατηγορίες συνδέεται ξεκάθαρα με το κυρίαρχο σύστημα κοινωνικής επιλογής. Οι απόφοιτοι των «μη κρατικο-προσανατολισμένων» σχολών είναι ακριβώς οι κλητοί εκείνοι που θα καταλάβουν τις ανώτατες κοινωνικές θέσεις, ακόμα και στον δημόσιο τομέα, και που θα συγκροτήσουν αργότερα την επαγγελματική και επιστημονική «ελίτ» της χώρας.⁵⁹ Γι' αυτούς, οι

«δημόσιου» τύπου απασχόληση) και, ακόμα περισσότερο, στις «άλλες» σχολές — με τη χαρακτηριστική εξαίρεση του ΕΜΠ — η σύνθεση του φοιτητικού σώματος είναι πολύ «δημοκρατικότερη». (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Προς μια ελληνική κοινωνιολογία της Παιδείας*, Τόμος Β', Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1974, σελ. 100-101). Το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει και από το γεγονός ότι σε όλες τις «κρατικο-προσανατολισμένες» σχολές η μέση ηλικία των εισαγομένων πρωτοετών φοιτητών είναι πολύ ανώτερη από ό,τι είναι στις άλλες. Η ερμηνεία του γεγονότος αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί στο να πιθανολογήσουμε ότι η είσοδος στις σχολές αυτές είτε ακολουθεί μια αποτυχία προσέλασης στο «ανώτερο» δίκτυο είτε συνδέεται με την τυχόν εξάντληση άλλων επαγγελματικών προοπτικών, είτε, τέλος, όπως σημειώνει και η Δημάκη, αναφέρεται στο γεγονός ότι οι σχολές αυτές φιλοξενούν μεγάλο αριθμό φοιτητών που έχουν ήδη αρχίσει την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και θέλουν να αποκτήσουν ένα πτυχίο (προφανώς το πιο «εύκολο»). Χαρακτηριστικά, εξάλλου, οι γόνοι των αγροτικών οικογενειών μπαίνουν στα Πανεπιστήμια πολύ αργότερα από τους γόνους των αστικών. (Για αριθμούς και λεπτομέρειες, ό.π., σελ. 54-57). Τα ίδια χονδρικά συμπεράσματα βγαίνουν από μεταγενέστερες έρευνες. Βλ. Μιχάλης Μειμάρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, «Παραγοντική ανάλυση δεδομένων: σχέσεις κοινωνικοεπαγγελματικής προσέλευσης και σχολής φοίτησης για τους σπουδαστές των ΑΕΙ». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος, 33-34 (1978), σελ. 238 επ., όπως και Γ. Ψαχαρόπουλος, Α. Καζαμιάς, *Παίδια και Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Κοινωνική και οικονομική μελέτη της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης* (υπό δημοσίευση στο ΕΚΚΕ), Κεφ. 13.

57. ο.α.π.

58. Το κατά κεφαλήν κόστος του φοιτητή το 1976 ανερχόταν σε 68.000 δρχ. στο ΕΜΠ, 46.000 στο Πανεπιστήμιο Πατρών, 35.000 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ενώ στην ΑΣΟΕΕ ήταν 14.000 και στην Πάντειο και στη Βιομηχανική κάτω από 10.000 με ελάχιστο στην ΑΒΣΠ με 6.970 δρχ. (Ψαχαρόπουλος/Καζαμιάς, ό.π., Παράρτημα Ο).

59. Απ' αυτούς εξάλλου προέρχεται και το μεγαλύτερο μέρος των επιστημόνων που,

μηχανισμοί της ταξικής επιλογής εμφανίζονται ακόμα ισχυροί. Αντίθετα, για τους νέους των «κατωτέρων» στρωμάτων, οι κρατικο-προσανατολισμένες σχολές αποτελούν μαζική διέξοδο εκπαιδευτικής ανέλιξης, σε σημείο ώστε η εμφανιζόμενη⁶⁰ γενικά ως δημοκρατική, σε σύγκριση με άλλες χώρες, δομή του ελληνικού πανεπιστημίου, να έχει ίσως «διευκολυνθεί» από την «εσωτερική» σχέση των ΑΕΙ σε δύο διακρινόμενα δίκτυα. Πρέπει επίσης να υπογραμμισθεί ότι η ίδια αυτή η διαδικασία υποβάθμισης της κρατικο-προσανατολιζόμενης ανώτατης εκπαίδευσης δεν μπορεί παρά να συνδέεται με το γεγονός ότι, μετά από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, οι σχετικά χαμηλοί μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων, σε συνδυασμό με την αναρχική και παρασιτική ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας και την αύξουσα ρευστότητα, οδήγησαν στην ολοένα ευρύτερη δυνατότητα πλουτισμού, μέσα από τα ελευθέρια επαγγέλματα.⁶¹ Έτσι, ολοένα και λιγότεροι γόννοι της άρχουσας τάξης προσβλέπουν στη δημόσια απασχόληση, με αποτέλεσμα η τελευταία να εμφανίζεται κυρίως ως πόλος κοινωνικής ανέλιξης και ως καταφύγιο «αξιοπρεπούς» εξασφάλισης, σε μια κοινωνία όπου, παρόλη τη ραγδαία μεταπολεμική οικονομική και εισοδηματική άνοδο, ποτέ δεν έπαψε να κατατρύχεται από γενικευμένα σύνδρομα ανασφάλειας. Μέσα απ' αυτές τις παραμέτρους, ο κρατικός μηχανισμός για την επάνδρωσή του ωθείται προς την κατά προτίμηση

στο πλαίσιο μιας άλλης διαδικασίας επιλεκτικής κινητικότητας, μεταναστεύουν στο εξωτερικό, και κυρίως στην Αμερική. Είναι χαρακτηριστικό ότι η απορρόφηση ελληνικών εγκεφάλων στην περίοδο μέχρι το 1965 «πληττει» και μάλιστα σε πολύ μεγάλα ποσοστά τους επιστήμονες εκείνους που προέρχονται από το «ανώτερο» πανεπιστημιακό δίκτυο. (Βλ. W. Adams, H. Rieben (Ed.), *L'exode des cervaux*, Lausanne, 1968, και Σπ. Παπασηλιόπουλου, «Structures socio-politiques et développement économique en Grèce», *Temps modernes*, No 276 bis (1969), *Aujourd'hui la Grèce*, σελ. 55.

60. Πρβλ. Κ. Τσουκάλας, *Η ανώτατη εκπαίδευση ...*, ό.π., βλ. επίσης Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, *Πρός μια ελληνική ...*, ό.π., και της ίδιας, «Democratisation of Education in Contemporary Greece: Selected Aspects», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 29 (1977), σελ. 55 επ.

61. Συγκεκριμένα στοιχεία για την εξέλιξη των εισοδημάτων κατά συγκεκριμένες κατηγορίες δεν υπάρχουν. Είναι όμως ενδεικτικό ότι ενώ το 1964 το μέσο εισόδημα των μισθωτών ανερχόταν σε 81% του μέσου εισοδήματος των ελευθέρων επαγγελματιών, δέκα μόλις χρόνια αργότερα η αναλογία δίνει 61%. Και μάλιστα, δεδομένης της πηγής των στοιχείων, που προέρχονται από τις δηλώσεις εισοδήματος φυσικών προσώπων, μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι η σχετική πτώση των εισοδημάτων των μισθωτών θα πρέπει να είναι ακόμα μεγαλύτερη. Ειδικότερα, για τους δημόσιους υπαλλήλους είναι επίσης ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι, ενώ το 1964 πλεονεκτούσαν σε σχέση με τους υπαλλήλους της Βιομηχανίας, το 1973 οι αποδοχές των δύο αυτών κατηγοριών εμφανίζονται εξομοιωμένες (βλ. Βασίλης Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1983, σελ. 222-223 και 284, Πίνακες 26 και 27).

Κ. Τσουκαλάς

απορρόφηση γόνων μικροαστικής ή και αγροτικής προέλευσης που είτε δεν τόλμησαν καν να ελπίσουν είτε δεν κατόρθωσαν να περάσουν στο «ανώτερο» πανεπιστημιακό δίκτυο και που αντικειμενικά εκτοπίστηκαν από τη διαδικασία πρόσβασης στις ανώτερες θέσεις και λειτουργίες.⁶² Οι κοινωνικές προεκτάσεις του φαινομένου αυτού στην ίδια τη λειτουργία των δημόσιων υπηρεσιών δεν μπορεί παρά να είναι τεράστιες. Η μονοπώληση του κύριου σώματος των υδροκεφαλικών δημόσιων υπηρεσιών από «δεύτερης επιλογής» ανθρώπινο υλικό θα πρέπει να αποτελεί αποφασιστικής σημασίας παράγοντα στη συνεχιζόμενη αντιλειτουργικότητα των δημόσιων υπηρεσιών. Και μολονότι οι ιεραρχικές δομές, τα οργανογράμματα και οι διαδικασίες προαγωγής και ανέλιξης της δημόσιας γραφειοκρατίας κρυσταλλώθηκαν κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο μίας εντελώς διαφορετικής, βασικά πολιτικής, όπως είδαμε, δεοντολογίας, θεμελιώνοντας έτσι ένα ήδη εκ προοιμίου αντιλειτουργικό και δυσκίνητο σύστημα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η αμετάλλακτη αναπαραγωγή των πρακτικών και των νοοτροπιών των δημόσιων υπηρεσιών θα πρέπει να συνδέεται επίσης και με τους κοινωνικούς και ταξικούς μηχανισμούς που προσδιορίζουν την επάνδρωσή τους.

62. Στο σημείο αυτό παραπέμπω στις καιριές παρατηρήσεις του Καραποστόλη σε σχέση με τη διαφαινόμενη μείωση της επαγγελματικής κινητικότητας τις τελευταίες δυο δεκαετίες, και για τη σχετική «απόφραξη των διόδων μέσα από τις οποίες ανανεώνονται από τα κάτω τα ηγετικά στρώματα» (Β. Καραποστόλης, ό.π., σελ. 246-247).